

Painettua tietoa, mainostettua tiedettä

Julisteet tiedon paikkana sekä tieteen ja tekniikan kuvaajina 1800-luvun puolivälin Turussa

Aino Jämsä

Pro gradu -tutkielma

Kulttuurihistoria

Historian, kulttuurin ja taiteiden tutkimuksen laitos

Humanistinen tiedekunta

Turun yliopisto

Huhtikuu 2023

Turun yliopiston laatu järjestelmän mukaisesti tämän julkaisun alkuperäisyys on tarkastettu

Turnitin OriginalityCheck -järjestelmällä.

Pro gradu -tutkielma

Filosofian maisteri, kulttuurihistoria

Aino Jämsä

Painettua tietoa, mainostettua tiedettä. Julisteet tiedon paikkana sekä tieteen ja tekniikan kuvaajina 1800-luvun puolivälin Turussa.

86 s.

Tutkielmassani tarkastelen julisteita, jotka muodostavat Åbo Akademin kirjaston arkiston kokoelman *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*. Julisteet mainostivat erilaisia kiertäneitä esityksiä, joiden laajaan kirjoon kuului niin sirkustaiteilijoita kuin panoraamoja. Keskityn julisteisiin, jotka on painettu 1830–1860-luvuilla. Käsitän julisteet tiedon paikkana, joka muodostui tekstistä sekä visuaalisista ja materiaalisista elementeistä. Ei ollut sattumanvaraista, miten tieto järjestettiin karhealle paperille, vaan sillä oli vaikutusta tiedon liikkeeseen. Tarkastelen julisteiden välittämiä tietoja sekä kuvauksia tieteestä ja tekniikasta. Pohdin, mitä ne kertovat kiertäneiden näytösten toiminnasta sekä tieteen ja tekniikan historiasta menneisyyden Turussa.

Julisteissa jaettiin mainoskeinojen siivittämänä tietoa esityksistä ja -paikasta sekä lippujen hinnasta. Tutkielmassani osoitan, että turkulaiset tekivät moninaista yhteistyötä kiertäneiden esiintyjien kanssa. He painoivat julisteita, välittivät lippuja sekä tarjosivat esitys- ja majoitustiloja. Näytöstoiminta kytkeytyi säätyläisten ja varakkaan porvariston suosimiin seurustelutiloihin kuten teatteritaloon ja Seurahuoneelle. Ylemmät sosiaaliryhmät vaikuttavat kuuluneen monien näytösten kohderyhmään. Näytöspaikkojen joukkoon mahtuu kuitenkin myös alempien sosiaaliryhmien tiloja kuten Hämeentullin tivoli.

Tiede ja tekniikka saavat julisteiden kuvauksissa erilaisia muotoja. Tiede näyttäytyy katseen kohteena, esimerkiksi mikroskooppisen pienenä maailmana tai taivaankappaleina. Tieteen kuvauksissa näkyy 1800-luvun kokeellisuuden ja visuaalisuuden kulttuuri sekä yhteydet illuusioihin ja taikuuteen. Tekniikkaa kuvataan tieteen tavoin näytöksen vetonaulana, ja se saa muotoja automaatteina, kuumailmapalloon sekä panoraamakuvina junamatkoista ja höyrylaivoista. Välillä tekniikka on esityksen mahdollistaja tai myyntiartikkeli, jota yleisöä houkuteltiin ostamaan.

Monet julisteisiin painetut tieteen ja tekniikan kuvaukset juontavat juurensa 1700-luvulle, mutta joukossa on 1800-luvulla yleistyneitä keksintöjä kuten kalkkivalo ja juna. Ihmiskeho toimi monissa kuvauksissa kielikuvana, joka samaan aikaan teki tiedettä ja tekniikkaa ymmärrettäväksi, että korosti niiden ihmeellisyyttä. Tutkimukseni osoittaa, että tiede ja tekniikka olivat osa erilaisia näytöksiä, ja monipuolistaa kuvaa niin näytöstoiminnasta kuin tieteen ja tekniikan historiasta 1800-luvun puolivälin Turussa.

Avainsanat: tieteen historia, tekniikan historia, kulttuurihistoria, tiedon historia, julisteet, populaarikulttuuri, kaupunkitila, esiintyjät, taikurit, tieto, tieteen popularisointi, mekaniikka

Sisällysluettelo

1	Johdanto	5
1.1	Tutkimusongelma ja rajaus	5
1.2	Alkuperäisaineisto ja tutkimusmenetelmä	8
1.3	Tutkimuskenttä	11
2	Julisteet ja turkulaiset toimijat osana näytöstoimintaa	15
2.1	Paperille painettuja tietoja ja mainostemppeja	15
2.2	Näytöstoiminnan keskeisiä paikkoja Turussa	30
3	Tiede ja tekniikka julisteissa	44
3.1	Tiedettä, taikuutta ja kummallisuuksia	44
3.2	Tekniikka vetonaulana ja välineenä	58
4	Lopuksi	75
	Lähteet	81

1 Johdanto

1.1 Tutkimusongelma ja rajaus

Itämeren alueen suuret kaupungit Tukholma ja Pietari houkuttelivat esiintyjii lavoilleen ja aukioilleen 1800-luvulla. Turku sijaitti näiden kahden kaupungin välisen reitin varrella ja sai osansa suurten keskusten viihdetarjonnasta. Kun artisti tai esiintyjäseurue saapui Turkuun 1800-luvun puolivälissä, suuntasivat he todennäköisesti kirjapainoon puiset painolaatat mukanaan. Painettuja julisteita jaettiin säätyläisperheisiin, joista esiintyjät saattoivat hakea ne vielä myöhemmin uusiokäyttöön. Tuohon aikaan julisteet olivat vielä niin kalliita painotuotteita, ettei niitä kiinnitetty katujen varsille.¹ Nämä mustavalkoiset julisteet olivat eri kokoisia, suurimmat puoli metriä korkeita. Ne sisälsivät lähinnä tekstiä erilaisilla fonteilla, mutta paperin reunoja saattoi kiertää koristeellinen ja yksityiskohtainen kehys. Artistien nimet ja näytösten vetonaulojen otsikot komeilivat karhealla paperilla selkeästi erottunein kirjaimin. Katseen vangitsi jossain tapauksissa puupiiirros, joka antoi esimakua siitä, mitä esityksessä oli luvassa.

Julisteiden tehtävä oli houkuttaa yleisöä katsomoon, mutta jo itsessään ne välittivät ja muokkasivat tietoa sekä vaikuttivat katsojien mielikuviin. Tarkastelen kulttuurihistorian pro gradu -tutkielmassani julisteita tiedon paikkana 1830-luvulta 1860-luvulle. Mikä yhdisti julisteiden kirjavaa joukkoa? Minkälaista tietoa ne välittivät katsojille? Mitä tämä kertoo kiertäneiden näytösten toiminnasta ja paikoista Turun kaupunkitilassa? Keskityn tutkielmassani tiedettä ja tekniikkaa esittäneisiin julisteisiin. Tarkastelen, miten tieteestä ja tekniikasta kerrotaan ja minkälaisissa yhteyksissä niitä kuvataan tutkimissani julisteissa. Pidän mielessäni neljän vuosikymmenen ajallisen perspektiiviin ja kiinnitän huomiota mahdollisiin julisteissa tapahtuviin muutoksiin.

Keskityn pääasiassa Åbo Akademin kirjaston arkiston julistekokoelmaan *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*, joka sisältää julisteita Turussa esitetyistä näytöksistä. Kirjava joukko koostuu muun muassa voimamiehistä, taitoratsastuksesta, panoraamoista ja automaateista. Kokoelman julisteet ajoittuvat suurilta osin 1830–1860-luvuille, mikä määrittää tutkielmani aikarajausta.² Tuohon aikaan julisteita levitettiin ja katsottiin Turussa, josta suurin osa oli

¹ Hirn 1982, 17; Hirn 2002a, 147–148, 151–154.

² Kokoelmassa on lisäksi kymmenen kappaletta julisteita, jotka ajoittuvat 1870–1890-luvuille, sekä seitsemän julistetta vailla ajoitusta. 1880-luvun ja 1890-luvun julisteet on painettu Turun sijaan pääasiassa Helsingissä, ja ne mainostavat Helsingissä esitettyjä näytöksiä.

palanut maan tasalle vuonna 1827. Palo jätti 14 000 asukkaan kaupungista 11 000 ihmistä vaille kotia. Jälleenrakennus eteni vauhdilla uuden asemakaavan mukaisesti, mutta kuten kulttuurihistorioitsija Hannu Salmi osoittaa, ulottuivat palonvaikutukset materiaalisia tuhoja laajemmalle. Turun palo eli arkiveisuissa ja ihmisten mielissä vuosikymmenien ajan.³

Tuhoisan palon jälkeen yliopisto siirtyi Helsinkiin ja Turun väkiluku notkahti. Vaikutus kaupungin elämään oli merkittävä. Väkiluvun myötä vähenivät monien kaupunkilaisten kuten vuokraisäntien, kauppiaiden, ravintoloitsijoiden sekä kirjanpainajien tulot. Pian palon jälkeen turkulaisia koetteli koleraepidemia, ja väkiluvun kasvu oli hidasta 1840-luvun loppuun asti. Suurin osa kaupungin suomalaisista asukkaista oli varatonta työväestöä, ja hyväosaiset kaupunkilaiset perheineen muodostivat selkeän vähemmistön.⁴ Turun väkiluku ylitti 13 000 asukasta vuonna 1850⁵, minkä jälkeen kasvu jatkui nopeammin. Kaupungissa asui noin 19 500 asukasta vuonna 1870.⁶

Tutkimani julisteet sijoittuvat uuden ja vanhan rajalle. Ne linkittyvät vuosisatoja vanhaan eurooppalaiseen populaarikulttuuriin ja kiertävien esitysten perinteeseen, mutta samaan aikaan ne olivat osa mediakulttuurin muutosta ja 1800-luvun teollistuvaa yhteiskuntaa.⁷ Uudet tekniset ratkaisut kuten valokuva, äänilevyt ja elokuvat aloittivat 1800-luvun puolivälissä ajanjakson, jota Salmi kutsuu mekaanisen jäljentämisen aikakaudeksi. Kuvaa ja ääntä oli mahdollista tallentaa ja levittää laajoille yleisöille. Turussa hämmästeltiin Suomen ensimmäistä valokuvaa vuonna 1840, ja seuraavan parinkymmenen vuoden aikana valokuvat levisivät lähes kaikkialle. Käyntikorttikuvat niin sukulaisista kuin ajan kuuluisuuksista täyttivät kotialbumit. Edullisemmat painotekniikat laskivat painotuotteiden hintoja, ja kuvalliset mainosjulisteet ilmestyivät katukuvaan. Painokuvat löysivät tiensä enenevässä määrin kirjojen ja kausijulkaisujen sivuille. Piirroskuvat koristivat postikortteja sekä erilaisia kulutusyhteiskunnan tuotteita kuten kahvi- suklaa- ja lihaliemipakkauksia.⁸ Tutkimani

³ Salmi 2022, 8, 153–185.

⁴ Henkikirjojen väkiluvusta puuttuvat todennäköisesti esimerkiksi venäläiset sotilaat ja siviilit. Nikula 1972, 125–127; Vainio-Korhonen 2018, 38–39; Salmi 2022, 143–144.

⁵ Tukholmassa asui vuonna 1850 hieman yli 93 000 asukasta, ja Pietarin väkiluku puolestaan lähestyi tuolloin puolta miljoonaa asukasta. Droste 2008, Stockholms befolkningsutveckling 1570–1995, Ortshistoria.se, verkkosivusto; Mironov 2010, 62.

⁶ Jutikkala 1957, 18–19.

⁷ Huhtamo 2012, 5–8; Benes 2015, 1–7. Kiertävistä esityksistä ja populaarikulttuurista esimodernissa Euroopassa, ks. Burke 2009.

⁸ Hirn 1981, 9–10; Salmi 1995, 62; Salmi 2002, 118–125; Ollila 2013, 168–174.

julisteet karkeine painokuvineen sijoittuvat tämän ”visuaalisuuden valtakauden”⁹ kynnykselle eli ajalle ennen edullista valokuvausta ja värillisiä painokuvia.

Mekaanisen jäljentämisen aikakausi oli osa laajempaa teknistä murrosta, jonka myötä niin tiedon kuin ihmisten ja tavaroiden liikkuminen mullistui.¹⁰ Höyrylaivaliikenne lisääntyi Suomen rannikolla ja sisävesillä.¹¹ Vuosisadan loppupuolella rautatiet yhdistivät kiihtyvällä tahdilla Suomen alueen kaupunkeja, joista kaikki kuuluivat lennätinverkkoon vuoteen 1881 mennessä. Samalla vuosikymmenellä pystytettiin kaupunkien välisiä puhelinlinjoja ja Pohjoismaiden ensimmäiset sähkövalot syttyivät Tampereella Finlaysonin tehtaalla.¹² Turussa Kauppatorin ympäristö sai sähkövalaistuksen vuonna 1899. Tutkimani julisteet välittivät ihmisille tietoa ja vaikuttivat mielikuviin tieteestä ja tekniikasta aikana, jolloin monet tekniset ratkaisut vasta tekivät tuloaan osaksi ihmisten elämää.

Suomalaisessa kulttuurihistorian tutkimuksessa 1800-luvun julisteet ovat jääneet suhteellisen vähälle huomiolle, lukuun ottamatta kulttuurihistorian alan tietokirjailija Sven Hirnin kirjoituksia. Hirnin laajaan tuotantoon lukeutuu esimerkiksi teos *Den Gastronomiska Hästen. Gamla nordiska artisaffischer* (2002), jossa hän esittelee sata Pohjoismaissa painettua näytösjulistetta. Monesti julisteet saavat kuitenkin sivuroolin osana muuta lähdemateriaalia, kuten tietokirjailija Heikki Nevalan teoksessa taikureiden historiasta. Lisäksi julisteita on käytetty lähdemateriaalina muutamissa kulttuurihistorian opinnäytteissä.¹³ Ulkomailla kiertäneiden näytösten julisteita on tutkittu enemmän. Keskeisenä lähteenä julisteita käyttää tutkija Peter Benes, joka tarkastelee Euroopasta Amerikkaan saapuneiden esiintyjien toimintaa osana Amerikan varhaista populaarikulttuuria 1700-luvun lopusta 1800-luvun alkuun.¹⁴ Tietääkseni kukaan tutkija ei ole kuitenkaan aikaisemmin ottanut ensisijaiseksi tutkimuskohteekseen Åbo Akademin kokoelman julisteita tieteen ja tekniikan näkökulmasta tai syventynyt siihen, miten näitä julisteita käytettiin ja mitä ne kertovat näytöstoiminnasta menneisyyden Turussa.

⁹ Salmi 2002, 123.

¹⁰ Salmi 1995, 57–62, 74; Hirn 1981, 9.

¹¹ 1840-luvun alussa Suomen rannikolla kulki kolmetoista höyryalusta, vuonna 1870 niitä liikennöi kahdeksankymmentä. Pakkanen 2018, 9.

¹² Vuonna 1872 rautatieyhteys Pietariin valmistui. Noihin aikoihin Suomen valtionrautateiden liikennöimä ratapituus oli 500 kilometriä, vuoteen 1890 mennessä se kasvoi 2000 kilometriin ja jatkoi kasvamistaan. Tommila & Salokangas 1998, 84–85, 89.

¹³ Ks. Parkkali 2016; Räsänen 2018. Elokuvajulisteita on hyödynnetty myöhempien aikojen ja elokuvahistorian tutkimuksessa, ks. esim. varhaisten elokuvien mainonnasta Fuller-Seeley 2012.

¹⁴ Mainosten lisäksi julisteisiin painettiin balladeja. Tällaiset julisteet ovat pääosassa Patricia Fumertonin, Anite Guerrinin ja Kris McAbeen toimittamassa tutkimuksessa *Ballads and broadsides in Britain, 1500–1800* (2010).

Ensimmäisessä käsittelyluvussa hahmottelen kokonaiskuvaa tutkimistani julisteista. Tarkastelen, minkälaista tietoa ja millä tavoin julisteet välittivät katsojille, ja pyrin jäljittämään niiden valmistus- ja käyttötapoja. Tämän jälkeen luon katsauksen julisteissa mainittuihin näytöstoiminnan paikkoihin ja osoitan, että turkulaiset toimijat ja kiertäneet esiintyjät tekivät moninaista yhteistyötä. Toisessa käsittelyluvussa keskityn tieteen ja tekniikan kuvauksiin julisteissa. ”Tiede” ja ”tekniikka” ovat lähinnä tutkimuksellisia apukäsitteitä, jotka esiintyvät muutamissa aineiston julisteissa. Määrittelen tieteeksi sellaiset kuvaukset, joissa keskiössä ovat ympäröivä maailma ja siitä tehdyt havainnot, kuten kemiallisten aineiden reaktiot tai maailmankaikkeus. Tekniikalla viitataan puolestaan erilaisiin ihmisten rakentamiin laitteisiin ja koneisiin.¹⁵ Hahmottelen näitä kuvauksia kiertäneiden esiintyjien mainoksina sekä osana länsimaisen populaarin tieteen historiaa.

1.2 Alkuperäisaineisto ja tutkimusmenetelmä

Alkuperäisaineistoni muodostuu Åbo Akademin kirjaston arkiston kuvakokoelmien julistekokoelmista, joista löytyy teatterijulisteita, konserttijulisteita sekä muuta viihdettä mainostaneita julisteita. Keskityn tutkielmassani ennen kaikkea muuhun näytöstoimintaan, jonka julisteet on koottu kokoelmaan *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*. Tämä kokoelma on digitoitu, mutta olen käynyt julisteiden alkuperäiset kappaleet läpi arkistossa. Näin pääsin käsiksi lähteiden materiaalisuuteen ja nimenomaan siihen muotoon, jota aikalaiset katsoivat ja lukivat.¹⁶ Kuitenkin digitoidut versiot helpottivat tutkimusprosessia, koska aineiston ääreen pystyi palaamaan helposti tarvittaessa. Kokoelma käsittää yhteensä 164 kappaletta erilaisia julisteita, jotka sijoittuvat pääasiassa 1830-luvun alusta 1860-luvun alkuun.¹⁷ Tarkastelen kuitenkin myös teatteri- ja konserttijulisteita luodakseni kontekstia ja hahmottaakseni näytöstoimintaa kokonaisuutena. Yleisesti jako teatteri-, konsertti- ja muihin esityksiin vaikuttaa jostain näkökulmasta toimivalta, toisesta näkökulmasta keinotekoiselta. Seuraan tutkielmassani tätä jakoa, koska arkistossa julisteet on eroteltu toisistaan sen perusteella, mutta tarkastelen sitä myös kriittisesti tutkielmani mittaan.

¹⁵ Käsitteet tieteestä ja tekniikasta ja niiden suhteesta ovat vaihdelleet historian saatossa. Perinteisesti käsin rakennettava tekniikka on nähty alisteisena ajattelutyöhön perustuvalle luonnontieteelle. 1800-luvulla ajateltiin, että tieteen tekijöiden havainnot olivat teknologian perusta ja luonnontieteen tuloksia sovellettiin teknologian alalla taloudellisen hyödyn tavoittelussa. Toisaalta mekaanikot olivat sitä mieltä, että luonnonfilosofien ja tieteentekijät anastivat heiltä tietoa ja väittivät sitä omakseen. Bowler & Morus 2020, 447–453.

¹⁶ Materiaalisuudesta digitoitujen sanomalehtiaineistojen yhteydessä, ks. Hakkarainen et al. 2022, 107–108.

¹⁷ Osasta julisteista on kokoelmassa kaksoiskappaleita, joita en ole laskenut tähän lukumäärään.

Kirjaston henkilökunnan mukaan julisteet sijaitsivat alun perin kuvakokoelmien sijaan käsikirjoituskokoelmissa yhtenä kokonaisuutena, josta ei ollut eroteltu teatteri-, konsertti- ja muita julisteita. Vanhimmassa säilyneessä kokoelmaluettelossa kokoelman alkuperäksi on kirjattu ”*Varierande proveniens*”. Osa julisteista on peräisin Svenska Klassiska Lyceumin, nykyisen Katedraaliskoulun, kirjastosta. Muita provenienssitietoja ei ole säilynyt. Åbo Akademin arkiston henkilökunta arvelee, että jako teatteri-, konsertti- ja muihin julisteisiin tehtiin käsikirjoituskokoelmien puolella helpottamaan julisteiden käyttöä. Materiaali siirrettiin kuvakokoelmien puolelle vuonna 2011 samalla, kun se digitoitiin ja julkaistiin Hereditas Culturalis -projektissa. Jos julisteita ei vielä tuolloin ollut jaettu teemoittain ja kokoelmaa nimetty sen nykyisellä nimellä, se tehtiin viimeistään silloin.¹⁸ Epäilen, että näin asia saattaa olla. Teatterijulistekokoelmasta löytyy nimittäin kolme volyymia julisteita, joita ei ole digitoitu. Nämä volyymit koostuvat pääasiassa teatterijulisteista, mutta mukana on muitakin julisteita. Vaikuttaisi siltä, että erottelu tehtiin digitoinnin yhteydessä, ja näin ollen digitoimattomissa volyyymeissa on sekaisin teatteri- ja muita julisteita.¹⁹ Suomessa vastaavia julisteita löytyy Åbo Akademin kirjaston lisäksi Helsingin yliopiston kirjaston sekä Turun historiallisen museon, nykyisin Turun museokeskuksen, kokoelmista.²⁰

Käytän tutkielmassani sanaa ”juliste” mukailien kokoelman nimessä käytettyä sanaa ”*affisch*”, joka kääntyy suomeksi ”juliste” tai ”seinämainos”. Julisteissa ja aikalaisaineistossa julisteisiin viitataan sanoilla ”*affisch*” tai ”*advertisement*”.²¹ Aineistoni on pääasiassa ruotsinkielistä, ja käännökset suomen kielelle olen tehnyt itse. Vanhimmissa teatterijulisteissa on muutamia täysin saksankielisiä julisteita, joiden lisäksi julisteissa on osioita saksaksi tai venäjäksi. Kielitaitoni rajoitusten puitteissa olen keskittynyt ruotsinkielisiin teksteihin. Viitataan julisteisiin allekirjoittaneen nimellä, joka usein löytyy julisteen oikeasta alareunasta, sekä päivämäärällä ja esityksen nimellä. Kaikissa julisteissa ei ole allekirjoitusta, mutta näytösseurueen johtajan tai managerin nimi voi löytyä silloin julisteen yläosasta. Jos päivämäärää tai vuosilukua ei ole, merkitsen viitteeseen ”ajoittamaton”.

¹⁸ Sähköpostiviesti Åbo Akademin kirjaston arkistoamanuenssilta Johanna Lindblomilta 13.10.2022. Tekijän hallussa.

¹⁹ Digitoimattomia ja 1800-luvulle sijoittuvia julisteita sisältävät volyymi 2 ”*Teatern i Åbo*”, 1832–1838, volyymi 5 ”*Teatteraffischer, ÅST*” sekä volyymi 7 ”*Teatteraffischer*”, 1830–40-tal och 1910–30-tal. (stort format).

²⁰ Hirn 1982, 17.

²¹ Englanninkielisessä tutkimuskirjallisuudessa varhaisiin julisteisiin viitataan termillä ”*broadsides*”. Ks. Fumerton, Guerrini & McAbee 2010; Benes 2015. Hirn puolestaan käyttää sanaa ”*poster*”, ks. Hirn 2002a.

Julisteet ovat lähderyhmä, jossa on omat rajallisuutensa. Silja Parkkali pohtii tätä pro gradu - tutkielmassaan, jossa hän tarkastelee ruumiin katsomisen merkityksiä vahakabineteissa 1890-luvun Suomessa. Julisteet kertovat näyttösten sisällöstä mutta eivät avaa yleisön kokemuksia.²² Lisäisin tähän, että julisteiden otsikointi ja ohjelmanumeroiden kuvaukset eivät välttämättä aina vastanneet näyttöstä, vaan mainonnan hengessä esiintyjät käyttivät trendikkäitä nimiä ja mahdollisesti värityivät kuvauksia.²³ Kuitenkin nämä kenties fantasiaa hiponeet kuvaukset ovat historiantutkijalle arvokkaita aikansa todellisuuden heijastajia.²⁴ Julisteet eivät kerro siitä, mitä lavalla todellisuudessa tapahtui tai miten yleisö siihen suhtautui, mutta niistä voi päätellä paljon muita asioita näyttötoiminnasta 1800-luvun Turussa.

Tutkimusmenetelmänä käytän lähilukua ja sisällönanalyysia. Aluksi hahmottelin alustavat tutkimuskysymykset, joiden perusteella kävin läpi aineiston yksityiskohtaisesti. Kokosin havaintojani yhteen sopivien teemojen alle. Niiden pohjalta jäsensin työni lukuihin ja vastasin tutkimuskysymyksiin. Muodostin teemat aineiston perusteella, mutta aikaisempi tutkimus ohjasi analyysia jokaisessa vaiheessa.²⁵ Tarkastelen julisteita sekä kirjallisina että visuaalisina lähteinä. Visuaalisuus ei merkitse tässä tapauksessa vain painokuvia, vaan olennaisessa roolissa julisteiden visuaalisessa ilmeessä ovat eri näköiset ja kokoiset fontit sekä kehykset.

Tapani lukea aineistoa on inspiroitunut tiedon historioitsija Elaine Leongin lähestymistavasta tutkimuksessa *Recipes and Everyday Knowledge – Medicine, Science, and the Household in Early Modern England* (2018). Leong tutkii varhaismodernin ajan reseptikirjoja ja kiinnittää huomiota kirjojen sisällön lisäksi niiden kuluneeseen ulkoasuun sekä reseptien merkintä- ja järjestelytapoihin. Leongia seuraten tarkastelen julisteita sekä sisällöllisinä että materiaalisina objekteina. Purkamalla osiin erilaisia merkintöjä ja korjauksia, joita julisteisiin on tehty, pääsen niiden valmistus- ja käyttötapojen jäljille. Lisäksi kiinnitän huomiota julisteiden kokoon. Keskimäärin kokoelman julisteet ovat yli kolmekymmentä senttiä leveitä ja kaksikymmentä senttiä korkeita, mutta suurimpien julisteiden korkeus ja leveys yltyvät puoleen metriin.

²² Parkkali vastaa tähän haasteeseen käyttämällä metodinaan kontekstualisointia. Parkkali 2014, 5–7.

²³ Ks. Hirn 1981, 49; Huhtamo 2012, 29–30, 154–159.

²⁴ Marvin 1988, 7–8.

²⁵ Näin ollen menetelmäni seurailee teoriaohjaavaa analyysia. Tuomi ja Sarajärvi jakavat sisällönanalyysit teorialähtöiseen, teoriaohjaavaan ja aineistolähtöiseen analyysiin. Ensimmäisessä mallissa analyysia ohjaa aikaisempi teoria tai malli, jota usein testataan aineistoon. Kolmannessa aineiston analysointi ja analyysiyksiköiden valinta perustuvat täysin aineistoon. Tuomi & Sarajärvi 2018, 104–110.

Tutkimani julisteet välittivät tietoa aikana, jolloin sanomalehdistön kukoistuskausi oli lähes nurkan takana.²⁶ Tutkimustani tukeva aikalaisaineisto koostuu pääasiassa 1800-luvun alkupuolen ja puolivälin sanomalehdistä. Jotkin esiintyjistä ilmoittivat esityksistään myös sanomalehdissä, mutta se oli vielä julisteiden painattamistakin kalliimpaa.²⁷ Teen sanahakuja lähinnä esiintyjien nimillä Kansalliskirjaston digitoituun sanomalehtiaineistoon aikarajauksella 1830-luvun alusta 1860-luvun loppuun. Hakuosumien pohjalta hahmottelen mahdollista lehtikirjoittelua esiintyjien ja näytösten ympäriltä. Huomioin digitaalisen aineiston vaatiman lähdekriittisyyden. Osumia jää sanahakujen ulkopuolelle, koska tekstintunnistus ei osaa välttämättä lukea oikein kaikkea painettua tekstiä. Lisäksi sanojen vaihteleva kirjoitusasu voi vaikuttaa siihen, etteivät kaikki olennaiset hakutulokset löydy tutkijan haaviin.²⁸ Olen käyttänyt sanahauissa esiintyjien nimistä samaa kirjoitusasua, jossa ne esiintyvät julisteissa, mutta kirjoitusasuissa oli varmasti variaatiota.²⁹

1.3 Tutkimuskenttä

Täydennän tutkielmani kulttuurihistoriallista otetta ja haen inspiraatiota tutkimusasetelmaani ja näkökulmaani tiedon historian tutkimuksesta.³⁰ Kyseessä on 2000-luvulla muodostunut tutkimussuuntaus, joka on hajanaisuudessaan vailla selkeää kaanonia ja haastamatonta määritelmää. Tutkimuksen kohteena voi olla monenlainen tieto. Elaine Leongin tutkimuksen lisäksi otan mallia tutkija Helge Jordheimista, jonka artikkelista “The printed work as a site of knowledge circulation. Dialogues, systems, and the question of genre” (2018) olen lainannut käsitteen “tiedon paikka”. Jordheim käsittelee painettuja teoksia käännöksineen, painoksineen ja kuvituksineen tiedon paikkoina, joiden materiaaliset, muodolliset sekä sisällölliset elementit vaikuttavat tiedon liikkumiseen.³¹ Tämä näkökulma ohjaa minua tarkastelemaan julisteita kokonaisuuksina sekä kiinnittämään huomiota niiden ulkoisten piirteiden merkitykseen.

Tutkielmani on tiedon historian lisäksi materiaalisen kulttuurin historiaa. En käsittele julisteita itsenäisinä merkityksen tuottajina ja toimijoina. Sen sijaan näen niiden

²⁶ 1860-luvulta lähtien sanoma- ja aikakauslehdistön määrä ja levikki lähtivät voimakkaaseen kasvuun ja lukija kirjoitustaito yleistyivät. Tommila & Salokangas 1998, 26–27, 77.

²⁷ Hirn 2002a, 148.

²⁸ Hakkarainen et al. 2022, 109–113.

²⁹ Esimerkiksi *Wasa Tidning* kirjoittaa Tietznerin veljeksistä muodossa ”Bröderne Thietzner”. *Wasa Tidning* 2.4.1842, 1.

³⁰ Tiedon historia ei eroa perustavanlaatuisesti kulttuurihistorian tutkimuksesta. Kulttuurihistorian kentällä on tutkittu tietoa, sen eri muotoja ja rakennelmia jo ennen kuin tiedon historia omana tutkimussuuntauksenaan oli muotoutunut. Östling et al. 2018, 10–11

³¹ Jordheim 2018, 250–251.

muodostaneen olennaisen osan näytöstoimintaa, johon kuului erilaisia inhimillisiä ja ei-inhimillisiä toimijoita. Tässä lähestymistavassa nojaan kulttuurihistorian tutkija Jukka Sarjalan artikkeliin ”Kiertävät kirjat. Painotuotteiden aineellissosiaalinen vaikuttavuus Anders Johan Sjögrenin elämässä ja opiskelussa 1810-luvulla” (2021).³² Samaan tapaan tiedon historiaa tutkinut Camilla Ruud kirjoittaa tiedon historian kontekstissa materiaalisista objekteista tiedon kohteina ja niiden olemassaolosta suhteessa muihin verkoston toimijoihin. Tiedon kiertämisessä ja leviämisessä on hänen mukaansa kysymys monimutkaisesta inhimillisten ja ei-inhimillisten tekijöiden vuorovaikutuksesta.³³

Tiedon historian ohella tutkielmani sivuaa mediahistoriaa, sillä julisteet sekä näytökset, joita ne mainostivat, olivat aikansa keskeinen media. Tutkija Carolyn Marvinin mukaan media on monimutkainen tapojen, uskomusten ja käsitteiden rakennelma, joka perustuu kulttuurisiin kommunikaation koodeihin. Mediahistoria on hänen mukaansa aina median käytön historiaa. Samaan tapaan olen itse kiinnostunut julisteiden valmistus- ja käyttötavoista. Marvinin tutkimus avaa minulle mediahistoriallisen näkökulman lisäksi ihmisten tapoja suhtautua uuteen tekniikkaan ja kuvitella sitä.³⁴ Media-arkeologi Erkki Huhtamo tarkastelee panoraamoja median tutkimuksessaan *Illusions in Motion. Media-Archeology of the Moving Panorama and Related Spectacles* (2012). Hän tutkii niiden teknisiä piirteitä ja vuorovaikutusta ihmisten kanssa sekä luo katsauksen konkreettisten panoraamojen ohella aikaistekstien diskursiiviseen panoraamaan. Panoraamat ja vastaavat esitykset ovat selkeästi edustettuna aineistossani, joten Huhtamon tutkimus valottaa olennaista kontekstia kiertäneiden näytösten historiasta. Suomen kontekstissa kuva- ja illuusioesityksistä kirjoittavat Hannu Salmi sekä Sven Hirn.³⁵

Lisäksi tutkielmani on populaarikulttuurin sekä viihteen ja vapaa-ajan historiaa. Tutkimissani julisteissa panoraamojen ohella sirkus- ja taikaesitykset ovat vahvasti edustettuina. Näin ollen tärkeän osan tutkimuskirjallisuuttani muodostaa Hirnin laaja tuotanto³⁶, jossa hän kartoittaa Suomen alueen sirkus-, tivoli-, ja viihdetoimintaa. Hirn käyttää lähteenään julisteita, joiden

³² Sarjala kuvailee kirjoja tiedon kiertokulun välineiksi, vaihdannan kohteiksi ja yhteisöllisyyden luojiksi. Kirjat ja muut painotuotteet saivat nuoren ylioppilaan Anders Johan Sjögrenin suorastaan ahmimaan tekstiä, hallinnoimaan kokoelmaansa sekä luomaan sosiaalisia suhteita ja verkostoja toisten oppineiden ja kirjoja lukeneiden kanssa. Sarjala 2021, 276–286.

³³ Ruud 2018, 199, 212–213.

³⁴ Marvin 1988, 8.

³⁵ Salmi 1995; Salmi 2002; Hirn 1981.

³⁶ Hirnin tuotannosta tutkielmani kannalta olennaisiksi muodostuivat erityisesti teokset *Kuvat kulkevat. Kuvallisten esitysten perinne ja elävien kuvien 12 ensimmäistä vuotta Suomessa* (1981), *Kaiken kansan huvit. Tivolitoimintaamme 1800-luvulla* (1986) sekä *Den Gastonomiska Hästen. Gamla nordiska artistaffischer* (2002).

perusteella hän tekee päätelmiä muun muassa kiertueiden ohjelmistoista ja reiteistä.³⁷ Artikkelissaan ”The Circus Poster at the Dawn of Advertising” (2002) Hirn tarkastelee pohjoismaisia julisteita varhaisen mainonnan muotona ja populaarin mielikuvituksen ilmauksena. Hän avaa julisteiden painotoimintaa ja tekee yhteenvetoa niiden ulkoisista piirteistä. Lisäksi hyödynnän Simon Durningin teosta *Modern Enchantments; The Cultural Power of Secular Magic* (2002) tarkastellakseni Turussa painettuja julisteita osana valtioiden rajat ylittävää taikuuden historiaa. Sirkuksen ja taikuuden historiaa tutkii myös Pauliina Räsänen, joka tarkastelee esiintyvää naistähteyttä 1870–1890-lukujen Suomessa. Hän hyödyntää tutkimuksessaan julisteita aikalaisaineistona.³⁸ Räsänen tutkimus antaa Hirnin kirjoitusten tavoin tutkielmani kannalta arvokasta tietoa kiertäneiden artistien elämästä sekä toimii esimerkkinä siitä, miten tulkita esityksiä koskevaa lähdemateriaalia. Keskityn sirkusjulisteiden sijaan tiedettä ja tekniikkaa esittäneisiin julisteisiin, mikä rajaa tarkasteluuni osittain erilaisia näytöksiä kuin Räsänen ja Hirnin tutkimuksissa.

Länsimaisen tieteen historiaa on tutkittu laajasti. Lähivuosina on julkaistu uusia yleisesityksiä ja artikkelikokoelmia, jotka valottavat tieteen historiaa kronologisesti sekä erilaisten teemojen kuten tieteen tekijöiden, tieteen teon paikkojen ja instrumenttien kautta.³⁹ Suurin osa englanninkielisestä tieteen historian tutkimuksesta sijoittuu Yhdysvaltoihin ja suuriin Euroopan kaupunkeihin kuten Lontooseen, jossa *Adelaide Gallery* ja *Polytechnic Institute* houkuttelivat laajoja yleisöjä tieteen ja tekniikan äärelle. Nämä tutkimukset auttavat minua hahmottelemaan kontekstia, jossa länsimaista tiedettä harjoitettiin ja esitettiin sekä ymmärtämään, mitä siitä mahdollisesti ajateltiin 1800-luvulla.

Suurten kaupunkien ilmiöt, asenteet ja tapahtumat heijastuivat tutkiemiini julisteisiin. Pohjoinen satamakaupunki Turku Venäjän keisarikunnan rajamailla sai maistiaisensa maailman menoista ja vaikutteista. Täällä seurattiin Euroopasta ja Pietarista saapuneita esityksiä, lehdistö kopioi uutisia ulkomaisista sanomalehdistä ja eurooppalainen kaunokirjallisuus tavoitti Ruotsin kautta suomalaisen lukevan yleisön.⁴⁰ Tutkielmassani pyrin tasapainoilemaan maantieteellisesti laajan sekä paikallisen kontekstin välillä ja ymmärtämään

³⁷ Hirnin lähdemateriaaleihin lukeutuu Åbo Akademin arkiston julisteita, joita itsekin olen tutkinut. Esim. Henrick Eisfeldin juliste ”En stor Konst-framställning” 18.8.1839 sekä Johan Elsasserin juliste ”En stor Djus-fäktning” 6.9.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB. Vrt. Hirn 1986, 8–10.

³⁸ Räsänen 2018, 6–8.

³⁹ Tutkielmassani hyödynnän seuraavia tutkimuksia: Peter J. Bowler ja Iwan Rhys Morus (toim.): *Making Modern Science. A Historical Survey* (2020); Iwan Rhys Morus (toim.) *Oxford Illustrated History of Science* (2017); Bernard Lightman (toim.) *A Companion to the History of Science* (2016).

⁴⁰ Salmi 2018, 73–74; Sarjala 2007, 73–86.

niiden yhteyksiä. Tutkimani julisteet valmistettiin ja niitä käytettiin Turussa, jossa ne olivat vuorovaikutuksessa turkulaisten toimijoiden kanssa. Tämän paikallisen kontekstin hahmottelussa olen hyödyntänyt erityisesti viime vuosina julkaistua tutkimusta. Turun seuralämää ja sen keskeisiä paikkoja on tutkinut Topi Artukka väitöskirjassaan *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisena näyttämönä 1810-luvulla* (2021). Turun kaupunkitilasta turkulaisten arkielämässä ja kielenkäytössä on kirjoittanut puolestaan Panu Savolainen väitöskirjassaan *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810* (2017). Turun palosta, joka ravisteli kaupunkia ja kaupunkilaisten mieliä juuri ennen tutkimiani vuosikymmeniä, on kirjoittanut Hannu Salmi kirjassaan *Tunteiden palo. Turku liekeissä 1827* (2022). Nämä tutkimukset ovat tarjonneet minulle arvokasta tietoa kaupunkilaisten elämästä sekä erityisesti seurustelun ja vapaa-ajan sekä ravintolatoiminnan paikoista menneisyyden Turussa.

2 Julisteet ja turkulaiset toimijat osana näytöstoimintaa

2.1 Paperille painettuja tietoja ja mainostempuja

Julisteet saattavat vaikuttaa ensi silmäykseltä hajanaiselta joukolta paperinpalasia. Niissä pistävät silmään dramaattiset vetonaulojen otsikot, eksoottiset taiteilijanimet ja kömpelöt puupiirroksiset. Tässä luvussa kuitenkin osoitan, että julisteet olivat omanlaisensa ja yhtenäinen media, tiedon paikka. En tarkastele julisteita yksittäisinä toimijoina vaan osana menneisyyden Turkuja ja siellä tapahtunutta näytöstoimintaa moninaisine toimijoineen.⁴¹ Pyrin jäljittämään julisteiden valmistus- ja käyttötapoja, jotka aikaisemmassa tutkimuksessa ovat jääneet suhteellisen vähälle huomiolle. Sven Hirnin mukaan julisteiden tarkoitus oli herättää katsojan mielenkiinto ja antaa tälle perustiedot näytöksestä.⁴² Tarkastelen, millä keinoin julisteet pyrkivät herättämään katsojan mielenkiinnon ja mitä olivat ne perustiedot, joita turkulaisyleisölle jaettiin.

Hirn kuvailee muutamien sanoin julisteiden painotoimintaa 1800-luvulla. Esiintyjät saapuivat kaupunkiin painolaatat mukanaan ja kuljettivat laatat paikalliseen kirjapainoon, jossa julisteet painettiin.⁴³ Julisteiden lähempi tarkastelu kertoo lisää niiden valmistuksesta ja käytöstä. Seuraan tiedon historian tutkijan Elaine Leongin tutkimusotetta, joka inspiroituu lukemisen ja kirjoittamisen historian tutkimuksesta. Leong tutkii varhaismodernin ajan reseptikirjoja. Hän kiinnittää huomiota marginaalien ja rivivälien merkintöihin, pois pyyhittyihin sanoihin, reseptien organisointitapaan ja tyhjäksi jätettyihin sivuihin. Monivaiheinen reseptien kokeilun ja muuntelun prosessi jätti jälkensä historiallisiin lähteisiin. Leong tutkii näitä jälkiä. Se, miten reseptikirjojen sisältö on kirjoitettu, avaa tutkijalle tiedon tuottamisen, liikkeen ja vaihdannan prosesseja sekä tiedolle annettuja merkityksiä.⁴⁴

Esiintyjien liikkuva elämäntapa jätti jälkensä julisteiden valmistukseen. Julisteisiin jätettiin painovaiheessa tyhjiä kohtia, jotka täydennettiin käsin. Esimerkiksi Tietznerin veljesten julisteessa ilmoitetaan: ”Heidän [Tietznerin veljesten] majapaikkansa on Seurahuoneella numerossa 17.”⁴⁵ Teksti on muuten painettu, mutta paikkatieto on täydennetty mustekynällä. Jos samat painolaatat kulkivat esiintyjien mukana useissa kaupungeissa kuten Hirn kuvailee,

⁴¹ Ks. Sarjala 2021; Ruud 2018.

⁴² Hirn 2002a, 148.

⁴³ Hirn 1982, 17. Ks. myös Benes 2015, 122.

⁴⁴ Leong 2018, 15–16, 21–23, 81–83, 90–93, 103–108.

⁴⁵ ”Deras Logis är i Societeshuset N: 17.” Tietznerin veljesten juliste ”Bröderne Tietzner, hans Kejslerliga Höghet Stor-fursten Michaël Pawlowitschs Optici och Mecanici” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

samalla tekstillä mainostettiin eri esityksiä. Näin ollen oli käytännöllistä, että kaupungin mukana vaihtuvat tiedot oli mahdollista täydentää käsin.

Kokoelmasta löytyy kaksi mielenkiintoista julisteparia, jotka antavat vihjeitä siitä, miten esiintyjät ohjeistivat painotaloja ja tilasivat julisteita – aivan kuin reseptikirjojen kerrostuneet merkinnät kertovat Leongille reseptien tuottamisesta ja kokeilusta. Ensimmäinen julistepari on Georg Hornungin⁴⁶ näytöksestä vuodelta 1850. Toinen julisteista on laitettu kokoon leikkaamalla ja liimaamalla. Sen pohjana toimi alun perin Helsingissä vaaleanpunertavalle paperille painettu juliste. Keskelle julistetta on liimattu punaisella vahalla valkoinen paperi, jossa on kuvaus kahdesta ohjelmanumerosta. Tämän paperin alle on jäänyt venäjänkielistä kyrillisin aakkosin kirjoitettua tekstiä. Lisäksi menneet tiedot esityksen ajankohdasta ja paikasta Helsingissä on vedetty ylitse, ja sen viereen on kirjattu uuden Turussa esitetyn näytöksen paikka ja ajankohta.⁴⁷ Kokoelmasta löytyy Turussa A. Hjeltin kirjapainossa painettu juliste, johon on painettu nämä käsin toiseen julisteeseen muokatut tiedot. Mahdollisesti G. Hornung tai muu seurueen jäsen vei A. Hjeltin kirjapainoon muokkaamansa julisteen ja tilasi kirjapainolta uudet kappaleet sen mukaisesti.⁴⁸

Toinen vastaavanlainen esimerkki on Olof Elias Olsonin perheseurueen⁴⁹ julistepari, joka painettiin kymmenen vuotta myöhemmin eli vuonna 1860. Julisteista toiseen on tehty lisäyksiä lyijykynällä (ks. kuva 1). Ensinnäkin joku on lisännyt ohjelmanumeron ”Serieus Dans” otsikkoon kuvauksen ”*Som UttFöres På Spend Lina*” (”joka toteutettiin nuoralla”). Tämä lisäys on vedetty ylitse ja korjattu erilaisella käsialalla: ”*Som utföres på spänd lina*”. Tästä korjauksesta vielä sana ”som” on vedetty ylitse. Toiseksi näytöksen otsikoiden eteen on lisätty numerot yksi ja kaksi, jotka on kuitenkin vedetty ylitse ja lisätty uudestaan eri kohtaan julistetta. Kolmanneksi ohjelmanumeron ”Styltballet” luonnehdinta ”*bestående af vals och polka, utföres af hela sällskapet*” (”muodostuu valssista ja polkasta, toteutetaan koko seurueen toimesta”) on korjattu niin, että ”*hela sällskapet*” eli ”koko seurue” on vedetty ylitse ja sen sijaan on kirjattu: ”*Ludvig och Eleonora Olson*”. Tämän korjauksen on tehnyt sama käsiala, jonka lisäys otsikkoon oli vedetty ylitse ja oikaistu.⁵⁰

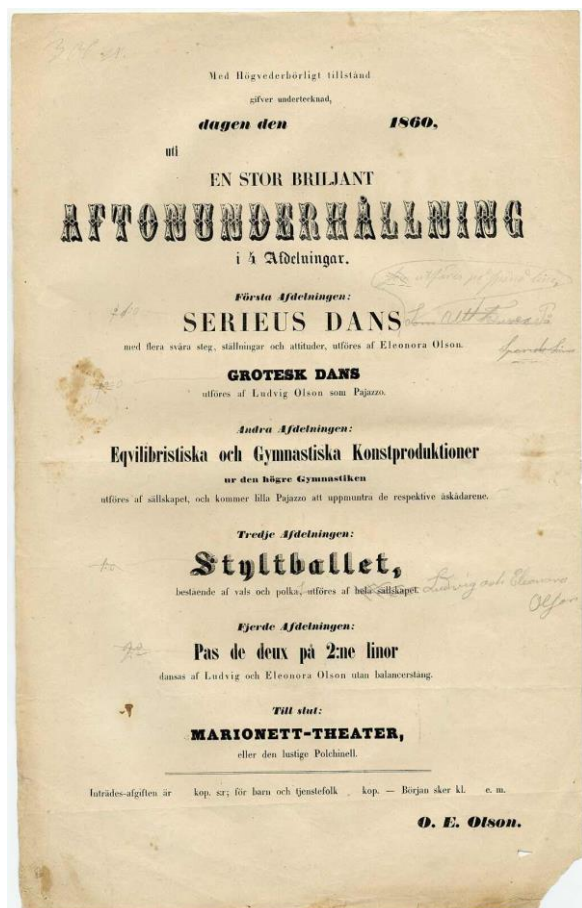
⁴⁶ Tarkemmin Georg Hornungista, ks. Hirn 1986, 12, 43.

⁴⁷ G. Hornungin juliste ”Stor mekanisk figurteater jemte theatre pittoresque” 4.10.1850, Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁴⁸ Mielenkiintoista on, että liimattua ja mustekynällä korjattua julistetta ei löydy digitoituna Hereditas culturalis -projektin sivuilta. Digitoituna löytyy vain lopullinen siisti Turussa painettu versio.

⁴⁹ Tarkemmin Olsonien perheseurueesta ja esiintyjäsuvusta, ks. Hirn 1986.

⁵⁰ O. E. Olsonin juliste ”Aftonunderhållning” 1860a. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Kuva 1. O. E. Olsonin lyijykynällä korjattu juliste "En Stor briljant Aftonunderhållning" vuodelta 1860. Päivämäärälle ja esityspaikalle varatut kohdat on jätetty tyhjiksi. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Vaikuttaa siltä, että vähintään kaksi eri henkilöä teki korjauksia julisteeseen. Ensin toinen heistä teki korjauksia, sitten toinen kävi läpi ensimmäisen tekemät korjaukset ja muutti niitä. Kuten G. Hornungin julisteparin tapauksessa, kokoelmasta löytyy toinen O. E. Olsonin juliste, joka muuten samanlainen kuin ensimmäinen, mutta siihen lyijykynällä tehdyt korjaukset on painettu.⁵¹ *Vasabladet*-lehdestä löytyy saman vuoden kesäkuusta ilmoitus O. E. Olsonin esityksestä. Tässä mainoksessa esimerkiksi ”Styltballet” numeron esittäjäksi mainitaan koko seurue eli lehteen oli painettu tieto, joka Turussa noin kuukautta myöhemmin muutettiin.⁵² 1800-luvun puolivälissä julisteet painettiin esiintyjien saavuttua kaupunkiin, vasta vuosisadan lopussa esiintyjät saattoivat ilmoittaa sähkösanomalla etukäteen saapumisestaan ja aloittaa

⁵¹ O. E. Olsonin juliste ”Aftonunderhållning” 1860b. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁵² *Vasabladet* 23.6.1860, 4.

mainonnan näin hyvissä ajoin.⁵³ Esityksen kokoonpano oli siis oletettavasti vaihtunut Turkuun saapumisen jälkeen, mistä syystä jo painettuun julisteeseen tarvitsi tehdä korjauksia. Julisteissa on vihjeitä siitä, että esiintyjät käyttivät samoja julisteita uudestaan. Esimerkiksi Alexander Wehlen julisteesta vuodelta 1845 on vedetty ylitse ilotulitusnäytöksen päivämäärä ja kirjoitettu viereen mustekynällä ”perjantaina 24. päivänä”.⁵⁴ Kyse saattoi toki olla painovirheestä, mutta mahdollista oli, että Wehle hyödynsi samaa julistetta uudestaan. Sven Hirn huomauttaa, että huono sää aiheutti haasteita ilotulitusnäytöksille.⁵⁵ Saattoi siis olla mahdollista, että sääolosuhteiden takia Wehle joutui lykkäämään näytöstään ja tekemään muutoksia julisteisiin. Usein muutokset on tehty julisteisiin mustekynällä, mutta poikkeuksiakin löytyy. Pariisilainen taikuri Philippe⁵⁶ (1802–1878) mainosti oletettavasti samalla julisteella vuonna 1859 sekä 25. päivänä että 28. päivänä järjestettyä esitystä. Esityksen päivämäärän kohdalle on liimattu siististi leikattu paperi uudella päivämäärällä. Lisäksi julisteen loppukaneetista ”Viimeinen esitys pidetään maanantaina 28.päivä tätä kuuta” on peitetty huolellisesti loppuosa niin, että jäljelle ovat jääneet vain sanat ”Viimeinen esitys” katsojia houkuttelemaan.⁵⁷

Esiintyjät ilmoittivat näytöksistään myös sanomalehdissä, mutta monesti vähäsanaisemmin kuin julisteissa. Esimerkiksi voimamies ja jonglööri Charles Rappo järjesti ”Naamiaiset eli suuren karnevaalijuhlan”⁵⁸ Seurahuoneella vuonna 1851.⁵⁹ *Åbo Underrättelser* -lehdessä julkaistun ilmoituksen mukaan lisätietoa tapahtumasta jaettiin julisteiden välityksellä. Valitettavasti Rappon suuren karnevaalijuhlan julisteita ei ole säilynyt Åbo Akademin kokoelmassa, vaikka muita hänen julisteitaan sieltä kyllä löytyy.⁶⁰

Julisteet saattoivat viitata toisiinsa lisätiedon antajina, eli esiintyjä painatti kahdenlaisia julisteita samasta esityksestä. Aineistosta löytyy suhteellisen pieni G. Hornungin juliste tai mainos, ”*advertisement*”. Se on noin 25 senttimetriä korkea ja 20 senttimetriä leveä eli keskimäärin pienempi kuin kokoelman monet muut julisteet. Tässä pienessä mainoksessa

⁵³ Räsänen 2018, 21.

⁵⁴ ”Fredagen den 24”. Alexander Wehlen juliste ”Fyrverkeri”, 23.10.1845, Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁵⁵ Hirn 1981, 75–77.

⁵⁶ Tarkemmin taikuri Philippesta, alkuperäiseltä nimeltään Jacques André Noël Talon, ks. Hirn 2002b, 146.

⁵⁷ ”Sista Representation gifves Mondagen den 28 dennes.” Magikern. Mon. Philippen juliste ”En stor föreställning med fantasmagori” 28.11.1859, Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁵⁸ ”Maskerad eller Stor Carnevals-fest”, *Åbo Underrättelser* 5.12.1851, 4.

⁵⁹ Tarkemmin Rapposta ja hänen urastaan, ks. Hirn 1986, 91–102.

⁶⁰ Kokoelmassa on kaksi Rappon julistetta vuodelta 1841, kolme julistetta vuodelta 1844 ja yksi juliste vuodelta 1851. Ks. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

kerrottiin esityksen ajasta ja paikasta ja ilmoitettiin, että tarkemmin esityksestä voi lukea julisteista, ”*affischer*”.⁶¹ Kokoelmasta löytyy suuri, puoli metriä leveä ja neljäkymmentä senttiä korkea juliste, joka mainosti samaa esitystä kuin pienempi mainos. Kyseessä on siis juliste, johon pienessä mainoksessa viitattiin. Siinä koreilee suurin kirjaimin esityksen nimi ja annetaan lisätietoa lippujen hinnasta, paikasta sekä ilotulitusten nimistä (ks. kuva 2).⁶² Todennäköisesti pieniä julisteita painettiin siis enemmän ja jaettiin turkulaisille. Niitä oli varmaan helpompi jakaa kuin suuria puolimetrisiä papereita, ja niiden painattaminen maksoi oletettavasti vähemmän.

Kuva 2. G. Hornungin suurempi juliste ilotulitusesityksestä vuodelta 1851. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Vaikuttaa itsestään selvältä, että julisteet painettiin paperille, mutta kirjava kokoelma yllätti tässä suhteessa. 1820–1830-lukujen teatterijulisteiden kokoelmasta paljastui yksi ilmeisesti

⁶¹ “Närmare tillkännagifwes medelst Affischer.” G. Honungin juliste ”Advetissement. Ett Stort Konst-Fyrwerkeri” 26.9.1850. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁶² G. Hornungin juliste ”Ett stort konst-fyrwerkeri” 26.9.1850. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

silkille tai muulle kiiltävälle kankaalle painettu teatterijuliste.⁶³ Tätä poikkeusta lukuun ottamatta kaikki Åbo Akademiin kokoelmissa läpikäymäni julisteet on kuitenkin painettu paperille. Tutkimallani ajanjaksolla paperi oli pääosin lumppupaperia. Eri sävyiset ja paksuiset kuidut erottuvat aineiston julisteista epätasaisena pintana. Tässä kuitenkin tapahtuu muutosta vuosikymmenten aikana. 1860-luvun julisteissa paperi vaikuttaa tasaisemmalta kuin vanhemmissa julisteissa. Paperilaatujen välillä oli eroja, ja puukuidut korvasivat lumput paperinvalmistuksessa 1800-luvun loppupuolella.⁶⁴ *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelmassa on muutamia julisteita 1880- ja 1890-luvuilta. Ne on oletettavasti valmistettu puukuiduista, ja ero paperin värissä ja tasaisuudessa on huomattava vanhempiin julisteisiin verrattuna.

Valmiit julisteet tarjosivat tietynlaista tietoa ja houkuttelivat yleisöä visuaalisin ja sisällöllisin keinoin, jotka toistuivat useissa julisteissa ja yhdistivät niitä. Nähdäkseni julisteet muodostivat näin tiedon paikan. Lähestymistapani perustuu tiedon historioitsijan Helge Jordheimin artikkeliin. Jordheimin mukaan teos ei määrity vain tekijänsä mukaan vaan koostuu eri versioista, käänöksistä ja kuvituksista. Teos on siis kirjoitus-, paino- ja julkaisutoiminnan tuottama kokonaisuus. Jordheim ei käsittele painettuja teoksia tiedon välittäjinä vaan tiedon paikkoina, joiden läpi kulkiessaan tieto muuttuu. Tiedon paikkana teokset koostuvat kirjallisista, muodollisista ja materiaalisista elementeistä. Jordheim osoittaa, että näillä elementeillä on vaikutusta tiedon liikkeeseen.⁶⁵ Aineistoni julisteet olivat monien eri tekijöiden, niin esiintyjien kuin painotalojen, tuotoksia. Tekijöiden hajanaisuuden takia niitä tuskin voi käsitellä yhtenä teoksena. Siitä huolimatta, kun kiinnittää huomiota sekä julisteiden sisältöön että muotoon ja materiaaliin piirteisiin, löytää niiden väliltä yhteneväisyyksiä. Ei ollut sattumanvaraista, miten tieto julisteissa esitettiin.

Pauliina Räsänen huomioi tutkimuksessaan artistien julisteissa käytettyjä erilaisia keinoja, joilla julisteiden viestiä pyrittiin tehostamaan aikana ennen valokuvien käyttöä. Räsänen nostaa esiin erilaiset fontit, lihavoinnit, kursiivit ja kirjasinkoon muutokset.⁶⁶ Näillä leikiteltiin erityisesti sirkusjulisteissa mutta myös muissa aineistoni julisteissa. Esimerkiksi

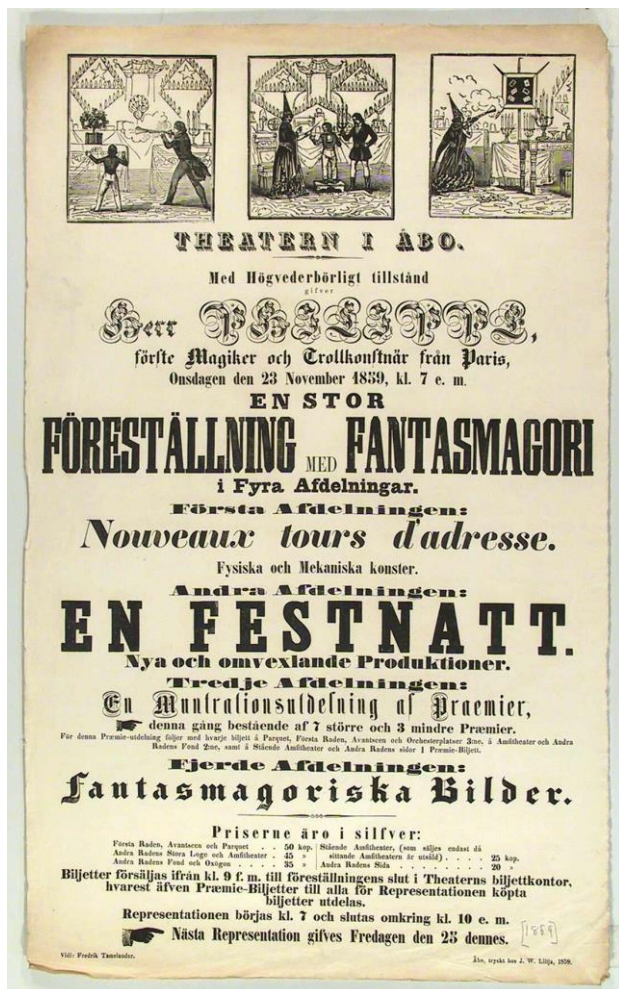
⁶³ J. A. Schultzin juliste ”Hulda; Donau-Frun” 20.8.[ei vuosilukua]. Vol. 2 ”Teatern i Åbo”, 1832–1838, Teatteraffischer, ÅABS, ÅAB.

⁶⁴ Putkonen 1995, 171–173.

⁶⁵ Jordheim tarkastelee Bernard le Boviel de Fontellen teosta *Entretiens sur la pluralité des mondes* (1686), jossa käydään dialogia taivaankappaleista ja niiden liikkeistä. Jordheim osoittaa, että se, että tieto on teoksessa puettu dialogin muotoon, vaikutti tiedon monipuolisuuteen sekä teoksen laajaan levinneisyyteen varhaismodernilla ajalla. Jordheim 2018, 230–232, 240–241, 250.

⁶⁶ Räsänen 2018, 23.

pariisilaisen taikuri Philippen julisteessa (kuva 3) on erilaisia fontteja käytetty varsin runsaalla kädellä – jopa näyttäville fontteilla koreilleiden näytösjulisteiden mittapuulla.

Kuva 3. Taikuri Philippen julisteessa vuodelta 1839 ei säästetty erilaisissa kirjasimissa. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Räsänen mukaan mainostempuihin kuului myös viimeisien näytöksien korostaminen. Välillä viimeinen näytöntö sai enemmän painoarvoa kuin esiintyjän nimi.⁶⁷ Saman ajan rajallisuutta korostavan markkinointistrategian nostaa esiin Peter Benes. Myös Amerikassa kiertäneet esitykset painottivat yleisölleen, että esitys oli mahdollista nähdä kaupungissa vain tietyn lyhyen ajan.⁶⁸ Vastaavia tapauksia löytyy aineistostani, esimerkiksi Nicholas Croftin ja Nicholas Daileyn julisteen ”Utmordentlig föreställning” yläreunassa lukee suurin kirjaimin ”Viimeistä kertaa” lähes yhtä suurella fontilla kuin ohjelmanumeroiden nimet.⁶⁹ Monesti

⁶⁷ Räsänen 2018, 23.

⁶⁸ Benes 2015, 2.

⁶⁹ Nicholas Croftin ja Nicholas Daileyn juliste ”En utomordentlig föreställning” 3.10.1845. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

nimenomaan näytöksen otsikkoa korostettiin julisteissa, mutta usein myös yksittäisten ohjelmanumeroiden nimet nostettiin esiin erilaisin fontein, kuten taikuri Philippen julisteessa. Välillä näytöksille annettiin eksoottisia nimiä, kuten taikuri W. Frickelin⁷⁰ (1818–1903) julisteessa ”Suurenmoinen päänäytös egyptiläisestä magiasta” vuodelta 1843.⁷¹ Räsänen nostaa esiin, että orientalistisia elementtejä käytettiin taikaesityksissä korostamassa niiden ainutlaatuisuutta, omalaatuisuutta ja eksotiikkaa. Ne vetosivat yleisöön.⁷²

Räsänen nostaa esiin ainutkertaisuuden korostamisen markkinointikeinona.⁷³ Tämä toistuu myös aineistossani. Esimerkiksi Joseph Scarcelli mainosti juhlavalaistua kosmoraamaa vuonna 1847 seuraavasti:

Suurin osa näkymistä, joita näytetään, ovat vasta valmistuneita ja asiantuntijan arvostelukyvyyn mukaan kauneimpia maalauksia, joita tähän asti on missään kosmoraamassa nähty. Jokaisessa lasissa esitetään erillinen näköala, ja Arvoisa Katsoja voi sen takia viipyä jokaisen kohteen luona oman mieltymyksensä mukaan.⁷⁴

Näyttävien fonttien lisäksi julisteille tyypillinen visuaalinen elementti olivat yksityiskohtaiset, koristeelliset kehykset. Kehyksiä ei painettu kaikkiin julisteisiin, mutta selkeässä osassa ne kehystivät julisteen tekstiä. *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelmassa kehyksien ja paperin reunan väliin jää tyhjää tilaa. Teatterijulistekokoelman vanhimmissa eli 1820- ja 1830-luvuille sijoittuvissa julisteissa on kuitenkin myös kappaleita, joissa julisteen epätasaiset reunat on leikattu pois kehyksien ulkoreunaa myöten.

Huomion herättämisessä vakiintunut symboli oli osoittava sormi, jota käytettiin paljon tehostekuvana sanomalehdissä sekä mainonnassa 1800-luvulla. Symbolin historia ulottuu aina 1400-luvun käsikirjoitusten marginaaleihin.⁷⁵ Räsänen nostaa esiin symbolin käytön ohjelmamainoksissa.⁷⁶ Se esiintyy tutkimissani julisteissa erityisesti 1850-luvulta eteenpäin. Julisteissa osoittavat sormet muun muassa korostavat viimeistä näytäntöä tai ilmoittavat, että

⁷⁰ Frickel käytti etunimestään muotoa Wilhelm tai Wiljaba. Tarkemmin Frickelin kiertueista ja näytösten sisällöstä, ks. Hirn 1986, 83–87.

⁷¹ W. Frickelin juliste ”En utmordentlig hufvud-föreställning i Egyptiska Magien” 25.10.1843. *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*, ÅABS, ÅAB.

⁷² Räsänen 2018, 56–57.

⁷³ Räsänen 2018, 23.

⁷⁴ ”De flesta Prospekter som komma att förewisas äro nyligen förfärdigade och efter kännares omdöme, de skönaste målningar som hittills blifwit sedda i något Cosmorama. I hwarje glas framståles särskilda utsikter; och kunna Respektive Askådare fördentskull dröja wid hwarje föremål, after eget behag.” J Scarcellin juliste ”En Brilljant eklareradt Cosmorama” 1847. *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*, ÅABS, ÅAB.

⁷⁵ McPharlin 1942, 49–50, 57–58. Englantilainen yläluokka käytti osoittavaa sormeaan myös reseptikirjojensa merkinnöissä, ks. Leong 2018, 94–95.

⁷⁶ Räsänen 2018, 23.

jokainen katsoja saa mukaansa ilmaiseksi jonkin lahjan.⁷⁷ Aineistossani osoittavien sormien koko vaihtelee pienistä kirjasimen kokoisista kuvista suurempiin kuviin. Esimerkiksi W. Frickelin julisteessa vuodelta 1843 suuret osoittavat sormet vetävät katsojan huomion esityksen vetonaulaan ”Stor Magisk Execution”, jossa Frickel julisteen mukaan irrotti 15-vuotiaan oppipoikansa pään tämän ruumiista.⁷⁸ Osoittavasta sormesta muodostui 1800-luvulla suorastan itsestään selvä symboli, joka menetti tehokkuuttaan. Sormien kokoa kasvatettiin, jotta ne kiinnittäisivät paremmin lukijoiden huomion. Suuret kuvat oli helpompi toteuttaa puupiirroksina eikä niitä tarvinnut kaivertaa metallille kirjainten tapaan.⁷⁹

Osoittavien sormien lisäksi näytösjulisteista löytyy puupiirroksia, jotka kuvasivat ohjelmanumeroita. Vaikuttaa todennäköiseltä, että nämä ohjelmanumeroita esittäneet piirroksot kuuluivat niihin painolaattoihin, joita esiintyjät kuljettivat mukanaan.⁸⁰ Kuvat ruokkivat katsojien mielikuvia ja herättivät huomiota. Hirnin mukaan puupiirroksot olivat alkeellisia taiteellisempiin ja kalliimpiin kuparipiirroksiin verrattuna. Puukaiverruksia käytettiin 1850-luvulle asti. Puukaiverruksien tekijät olivat oma ammattiryhmänsä, jonka edustajia ei Hirnin mukaan työskennellyt Pohjoismaissa. Lähimmät ammattimaiset puupiirrosten tekijät löytyivät Venäjältä, Keski-Euroopasta ja Sveitsistä.⁸¹ Tutkimistani julisteista löytyy hyvin erilaisia puupiirroksia. I. Riegon julisteessa vuodelta 1841 (kuva 4) piirroksot olivat varsin karkeita, kun niitä vertaa Henry ja rouva Dessortin (kuva 5) painokuvaan kolme vuotta myöhemmin. Dessortien julisteiden piirroksista voi erottaa taiteilijan signeeraukset.

⁷⁷ Zanebonin ja Tadein juliste ”Ap- och hun-dteater” 28.9.1857; Böhle ja Emilie Willardtin juliste ”Stor Pleorama och Rundmåleri” 22.4.1858. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁷⁸ W. Frickelin juliste ”Det Magiska Ljuset” 27.10.1843. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁷⁹ McPharlin 1942, 59–62.

⁸⁰ Benes 2015, 106.

⁸¹ Hirn 2002a, 151.

Med Högwederbörligt Tillstånd
 gifves i dag Fredag den 30 April 1841.

En Representation,

med flera skådespelar. 4 Afdelningar, af följande innehåll:

Första Afdelningen:
 Skådespel utlöfver flera färdiga Skådespel, Sällskapsdrama och Skattebesvär, samt Fremmande, Åhnen
 som andra Skådespel, och till underhållning, som Komiker uppmanar den älske Publiska.

Andra Afdelningen:
 Underhållning utlöfver en del Melaniska och Heltiska Skådespel; en konstpredikation kallad: Tröskorhet,
 med rosnantigt experiment à la Pinetti, samt till slut: firskådespel och glädje, magiskt diuertisement.

Tredje Afdelningen:
 Fyra Stugo kommer att visa följande experiment, näml.: 1:o taga ett glödgadt järn och med tunga
 stolta dellemma; 2:o med ett glödgadt järn försöka sig bryta smär, den och följande, utan att på
 minsta sätt stödas eller hindras; 3:o till den med följande förtro, efter samma, kunna på ett smär
 långt glödgadt järn, brytas det tillika bryta som följt att understå brytas det verkliga de glödg-
 het; och 4:o taga följande till i smär.
 (Då jag haft någon annan utmärkt tillfall visa mina experiment för följande Skådespel och Färdiga
 Personer, samt haft från minna alla de Hög och Högste Mäns uppmaningar, som i de stolta erier,
 som jag höft, höft minna följande utmärkt med dessa utmärkt; (i äger jag det tillägg, att följande
 här förtro en rednad Åhnen utmärkt tillfall och uppmaningar. Fortuna Riegon.)

Fjerde Afdelningen:
 Skådespel, som kommer att utlöfver af flera utaf Sällskapet, tillägg tillägg som Mäst.
 Somt det den esp. Publiska utlöfver en glad öfren, med den följande, att följt ingen skådespel
 skall utlöfver samma följande, taget jag mig följande att följande utlöfver tillägg och toje om
 ett tillägg följt.

Priserna äro:
 Entren betalas med 1 Skat 20 Kop. Åren tillägg, för Wern följt.
 Drottens tillägg 11. höft 7. Åhren till 7 e. m.
 Skådespel följt på Societets-Sällskapet, samt med följande till Söln, och i mitt följt det Över
 Sällskapet följt till 11. 4 e. m.

I. 31300.

Kuva 4. I. Riegon julisteessa "En Representation" (1841) ilmeisesti Riegon perheiseurue seisoo puujaloilla esitysvaatteissaan. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Kuva 5. Henri ja Mad. Dessortin julisteen "Stor Gymnastisk Konst- och Kraft-framställning" (1844) yksityiskohtaiset kuvat esittävät näytöksen ohjelmanumeroita. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, AAB.

1830-luvulta eteenpäin alettiin hyödyntää myös kivipiirrosta eli litografiaa, joka oli puupiirrosta tarkempi mutta kuparipiirrosta edullisempi. Kivipiirroksot eivät kuitenkaan levinneet laajan yleisön ulottuville ennen kuin 1800-luvun loppupuolella. Painotekniikka muuttui silloin edullisemmaksi ja värilitografia yleistyi.⁸² Carl Gustaf Sohlbergin julisteen (kuva 6) kuvitus, varsin yksityiskohtainen maisemakuva sodasta, on painettu vuonna 1860. Se tehtiin taustoineen kenties litografialla, jolla sai aikaan tarkempaa painojälkeä. Eron kuvan laadussa ja tarkkuudessa huomaa erityisesti, jos sitä vertaa I. Riegon julisteeseen.

⁸² Hirn 1981, 9–10; Hirn 1982, 17.

Kuva 6. C. G. Sohlbergin juliste "Ett större Optiskt och Mekaniskt Konst-Kabinett" (1860). Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, AABS, AAB.

Turkulaiset katsoivat julisteita puupiiirroksineen 1830–1860-luvuilla aikana, jolloin kuvallinen kulttuuri oli vielä suhteellisen vähäistä, vaikka kasvussa. Samaan aikaan elettiin panoraamojen kulta-aikaa.⁸³ Tämä näkyy aineistossani, koska näytöksien kirjossa panoraamat ovat selvästi edustettuina. Puupiiroskuvat olivat selkeä piirre, joka erotti visuaalisesti vaatimattomamat teatterijulisteet muista näytösjulisteista. Teatterijulisteissakin kehykset olivat käytössä erityisesti 1820- ja 1830-luvuilla. Myöhempinä vuosikymmeninä kehykset vähenivät, eikä teatterijulisteista oikeastaan löydy puupiiroksia tai vallatonta leikkiä erilaisilla fonteilla. Näillä periaatteilla myös Hirn erottaa teatteriesitysten julisteet sirkus- ja muista viihdejulisteista. Ne olivat monesti vähemmän visuaalisia ja sisälsivät vain perustiedot esityksestä ja roolituksesta.⁸⁴ Sen sijaan muissa näytösjulisteissa ohjelmanumeroita kuvataan monisanaisemmin. Lukumäärällisesti teatterijulisteita on Åbo Akademin kokoelmissa paljon enemmän kuin muita julisteita. Jo yksin vuodelta 1850 on digitoitu 144 kappaletta

⁸³ Huhtamo 2012, 189, 366; Salmi 1995, 62; Salmi 2002, 122–125.

⁸⁴ Hirn 2002a, 147.

teatterijulisteita. Digitoituja teatterijulisteita Hereditas culturalis -projektista löytyy 1839–1890-luvuilta. *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelmassa näytösjulisteita on vain kourallinen 1860-luvulta eteenpäin. Sama pätee konserttijulisteisiin, joista lähes kaikki ajoittuvat 1830–1860-luvuille. Niissä on enemmän variaatiota fonteissa kuin teatterijulisteissa, muutamissa joku kuvakin kiinnittämässä katsojien huomiota.⁸⁵

Teatterin ja muun hovin raja oli kuitenkin välillä häilyvä. Teatteriesityksiin otettiin mukaan muita viihteellisiä elementtejä kuten sirkustemppeja. Sellaisia luvattiin katsojille muun muassa J. Delandin teatterijulisteessa vuonna 1840:

Nuorallatanssia tasapainotangon kanssa sekä ilman. Toteutetaan seurueen taitavimpien jäsenien toimesta, ja jonka yhteydessä herra Pietro Bono, ensimmäinen akrobaattitanssija Pariisista ja herra Pediani, ensimmäinen atleetti akatemiasta Roomasta, aikovat erityisesti ansioitua.⁸⁶

Lisäksi teatterin ja muiden huvitusten kentillä liikkuvat samat esiintyjät. Esimerkiksi Magiton esiintyjäsuvun jäsenet mainitaan monissa 1830-luvun teatterijulisteiden roolituksissa. Jean Noël Magiton (1814–1881) ja Charles Magiton (1822–1854) nimet vilahtavat *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelmassa. He järjestivät ilotulitusesityksiä Kupittaalla, J. Magito toimi 1830-luvulla ja Charles Magito järjesti näytöksiä 1850-luvulla.⁸⁷ Tästä näkökulmasta jako teatteri- ja muihin vaikuttaa jossain määrin keinotekoiselta.

Julisteiden tehtävä oli houkuttaa yleisöä katsomoon erilaisin visuaalisin ja sanallisin keinoin. Nämä toistuvat keinot yhdistivät julisteita ja leimasivat niitä omanlaisenaan median 1800-luvun kaupungissa. Mainostemppejen lisäksi julisteet välittivät tietoja, jotka olivat olennaisia, jotta yleisö löysi tiensä katsomoon ja pääsylipputulot esiintyjien taskuihin. Julisteet lähes poikkeuksetta kertoivat näytöslippujen hinnan sekä missä näytös pidettiin ja mistä lippuja voi ostaa. Näytös- ja lipunmyyntipaikkoja tarkastelen tarkemmin seuraavassa alaluvussa. Tässä

⁸⁵ Erityisesti konserttijulisteista silmään pistää J. Baasin juliste, jossa on kuvattu Baas soittamassa samaan aikaan kornopeonia, huuliharppua sekä kitaraa. Keskimäärin kuvitus konserttijulisteissa ei ole niin näyttävää. J. Baasin juliste ”Concert på Munharmonika och chromatisk Kornopeon” 13.4.1859. *Offentliga konserter i Åbo, Hereditas culturalis*, ÅAB.

⁸⁶ ”Lindansning med och utan Balancerstång. Utföres af de skickligaste af Sällskapetets Medlemmar, och hwarwid hr Pietro Bono, Premier Acrobat. Danseur från Paris och hr Pediani förste Athlet från Academien i Rom, synnerligen skola utmärka sig.” P. J. Delandin juliste ”Guldkorset” 13.10.1840. Vol. 5 ”Teateraffischer, ÅST”, *Teateraffischer*, ÅABS, ÅAB.

⁸⁷ J. Magiton juliste ”Stort briljant Lust-fyrwerkeri” 14.9.1833; Charles Magiton ja C. Lindströmin juliste ”Ett stort Brillant Lustfyrwerkeri” 29.8.1852. *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*, ÅABS, ÅAB. Tarkemmin Magiton suvusta, ks. Hirn 1986.

luon katsauksen näytösten hinnastoihin⁸⁸ ja sen sekä julisteiden sanavalintojen perusteella puran auki kysymystä siitä, kenelle näytökset oli suunnattu.

Teatteri oli 1800-luvun alussa säätyläisten huvia. Topi Artukka tutkii väitöskirjassaan 1800-luvun alun turkulaista seurapiiriä ja tarkastelee vuonna 1817 valmistunutta Bonuvierin teatteria, joka sijaitsi Uuden torin laidalla ja tuhoutui Turun palossa. Artukan tutkimus ei siis vastaa täysin oman tutkielmani ajankohtaa tai fyysistä tilaa, mutta antaa suuntaa julisteiden hinnaston tulkintaan. Myös muut esitykset kuin teatteriesitykset, joiden näytöspaikka oli kuitenkin teatteritalo, hinnoittelivat lippujaan tähän tapaan istuma- tai seisomapaikan paremmuuden mukaisesti.⁸⁹

Bonuvierin teatterissa kalliita paikkoja seurata teatteriesitystä olivat aitiot, *logen*, sekä orkesteritilan edessä permannon paras paikka, *parquetten*. Bonuvierin teatterissa tämä tila oli erotettu muusta tilasta, ja siellä istuimet olivat pehmeitä nojatuoleja. Sen takana sijaitsi amfiteatteri. Amfiteatterin takana oli jälleen väliaita, joka erotti takapermannon, *parterrn*. Taaimmaisena sijaitsi ovi ulos eteiseen, jonka vierestä löytyivät kauimmaisesti eli yläparven ja pylväskäytävän *galleriet*. Nämä olivat seisomapaikkoja.⁹⁰ Vuonna 1841 teatteriesitysten hinnat vaihtelivat 70 hopeakopeekasta 20 hopeakopeekkaan riippuen siitä, miten hyvä paikka katsomossa oli.⁹¹ Kuitenkin rahaa kului teatteri-illassa helposti ruokaan ja juomaan. Seurueen kestitseminen aitiossa oli erityisesti kallista huvia. Artukka arvioi, että virkamies Johan Winter (1788–1872) käytti kahteen teatteri-iltaan vuonna 1817 yhteensä 33 taaleria eli summan, joka vastasi reilua viittä prosenttia tämän kvartaalipalkasta.⁹²

Teatterin ja konsertin ulkopuolelle sijoittuneeseen viihteeseen mahtui varsin eri hintaisia esityksiä. Tietznerin veljesten mikroskooppiesitykset maksoivat aikuiskatsojilta puolitoista assignaattiruplaa vuonna 1842, mikä vastasi hopeassa noin 43 kopeekkaa.⁹³ Alexander Wehlen seurueen voimailu- ja tasapainonäytösten liput maksoivat 50 hopeakopeekasta 10 hopeakopeekkaan riippuen paikasta.⁹⁴ Julisteissa saatettiin ilmoittaa, että lapset ja

⁸⁸ Enemmistöissä kokoelman julisteista hinnat ilmoitetaan venäjän rahassa eli ruplissa ja kopeekoissa. Suomen alueella ruotsin raha oli kuitenkin hallitseva valuutta 1840-luvulle asti, minkä takia osassa aineistoni julisteista hinnat ilmoitetaan taalereissa ja killingeissä. Ruotsalaisen valuutan poistamisesta käytöstä, ks. Heinonen 2018, 62–70.

⁸⁹ Ks. esim. A. von Falkin juliste ”En stor representation af Dressade Kanariefoglar” 15.1.1860. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁹⁰ Artukka 2021, 168.

⁹¹ Ks. Teateraffischer för Åbo Teater (1839–1899), Hereditas culturalis, ÅAB.

⁹² Artukka 2021, 176.

⁹³ Yksi hopearupla määriteltiin vuonna 1839 3,5 assignaattiruplan arvoiseksi. Heinonen 2018, 67–68.

⁹⁴ A. Wehlen juliste ”En stor föreställning” 12.1.1845. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

palvelusväki pääsivät seuraamaan esityksiä alennettuun hintaan. Esimerkiksi C. G. Sohlbergin panoraamaa aikuiset pääsivät katsomaan 20 hopeakopeekalla ja lapset sekä palvelusväki 10 hopeakopeekan hintaan.⁹⁵

Kaupungin köyhimmälle väelle nämä hinnat saattoivat silti olla liian kalliita. Vuonna 1841 reilu puoli kiloa maustelimppua maksoi reilu 5 hopeakopeekkaa, ja noin puoli kiloa voita 14 hopeakopeekkaa. Halvimpiin kuuluneen 20 kopeekan lipun hinnalla oli siis saanut noin kaksi kiloa maustelimppua.⁹⁶ Artukan mukaan halvimmat teatteriliput olivat liian kalliita kaupungin köyhimmille asukkaille, vaikka ne mahdollistivat seurapiirien ulkopuolisten pääsyn teatteriin.⁹⁷ Kirsi Vainio-Korhonen kuvaa mittaaajan leski Elisabet Sacklinin kotonaan järjestämiä tanssiaisia vuonna 1843. Sisäänpääsymaksu oli 20 kopeekkaa, ja tanssijoiden joukko koostui kisälleistä, oppipojista sekä käsityöläisen ja merimiesten tyttäristä ja pojista.⁹⁸ Vaikka parinkymmenen kopeekan hinta oli liian kallis kaikista köyhimmille kaupunkilaisille, kuitenkin seurapiirien ulkopuolelle jääneet kaupunkilaiset kuten käsityöläiset ja merimiehet maksoivat sen verran huveistaan. Mahdollisesti he ostivat siis niiden kiertäneiden näytösten lippuja, jotka oli hinnoiteltu samansuuntaiseen hintaluokkaan.

Näytösten kohdeyleisöstä voi tehdä päätelmiä myös julisteiden sanavalintojen perusteella. Yleisöä puhuteltiin julisteissa usein arvoisaksi yleisöksi tai herroiksi ja rouviksi, mikä viittaa siihen, että näytökset oli suunnattu sekä miehille että naisille.⁹⁹ Joissain tapauksissa naiset ja lapset saivat julisteissa erityistä huomiota. Esimerkiksi *mechanicus* Mathias Beckerin julisteessa vuodelta 1835 luvattiin:

Herra Becker kunnioittavasti ilmoittaa, ettei mikään näistä kaikista esityksistä ole kauhistuttava lapsille ja Naisväelle, vaan sen sijaan ennemmin viihdyttää Arvoisia katsojia miellyttävimmän.¹⁰⁰

⁹⁵ C. G. Sohlbergin juliste ”Optiskt och Mekaniskt Konst-Kabinett” 1860. Ks. lisäksi esim. A. Lehmannin juliste ”Ett Menagerie” [ajottamaton]; Nicolai Möllerin juliste ”Optiskt Kont-Museum” 1843. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

⁹⁶ Elintarvikkeita hintoineen, ks. *Helsingfors Tidningar* 7.8.1841, 3.

⁹⁷ Artukka 2021, 165, 175–176.

⁹⁸ Vainio-Korhonen 2018, 162–163.

⁹⁹ Esim. ”Resp. Publiken”, ”Respektive Åskådare” tai ”en vördad Allmänheten”. Ks. esim. Samuel Samuelsonin juliste ”Optiskt Konst-Museum” 1841; J. Scarcellin juliste ”Cosmorama” 3.11.1847. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁰⁰ ”Herr Becker ger wördsammast tillkänna, att wid alla dessa föreställningar intet förskräckande för barn och Fruntimmer skall förekomme, utan fast mera förnöja Respective åskådarene uppå det angenämaste.” Mathias Beckerin juliste ”Mechanisk, Physisk, Chemisk och Phantasmagorisk föreställning” 28.4.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Beckerin näytöksen yksi osio oli fantasmagoria, jossa taikalyhdyillä heijastamalla esitettiin yleisölle pelottavia hahmoja.¹⁰¹ Tämä varmaan antoi aiheita vakuutella esityksen sopivuutta kaikille katsojille. Samaan tapaan Samuel Samelson vakuutti julisteessaan vuonna 1841 ”kauniimmalle sukupuolelle” ettei panoraamakuva turkkilaisesta orjakaupasta loukannut säädyllisyyttä.¹⁰² Tämä havainto sopii yhteen Erkki Huhtamon tutkimuksen kanssa. Hänen mukaansa kiertäneissä esityksissä yhdistyivät houkutteleva populaarikulttuuri sekä vakuutukset esityksen moraalaisesta laadusta ja sopivuudesta kaikenikäisille katsojille.¹⁰³

Osoitin tässä alaluvussa, että kirjavassa julisteiden joukossa on selkeitä yhtenäisiä piirteitä. Näin ollen niitä on perusteltua käsitellä tiedon paikkana, jonka läpi tieto näytöksistä liikkui turkulaisille. Julisteiden ulkoisilla piirteillä ja muodolla pyrittiin vaikuttamaan siihen, että tieto todella tavoitti ja ennen kaikkea sai otteeseensa potentiaalisen yleisön. Näytöksiä suunnattiin laajalle joukolle turkulaisia niin miehille kuin naisille eri ikä- ja sosiaaliryhmistä. Säätyläiset ja varakkaat kaupunkilaiset vaikuttavat kuuluneen monien esityksien kohderyhmään, jota houkuteltiin paremmilla istumapaikoilla näytöksiin. Kun tarkastelee julisteita yksityiskohtaisesti materiaalisina objekteina, niistä voi löytää vihjeitä kuten yli vedettyjä sanoja ja korjattuja päivämääriä, jotka kertovat julisteiden valmistuksesta, käytöstä ja levityksestä. Julisteista on kuitenkin haastavaa päätellä, minkälaisissa tiloissa ne olivat esillä. Julisteissa mainitaan kuitenkin monia paikkoja Turun kaupunkitilassa – ehkä näistä maininnoista voi päätellä jotain itse julisteiden sijainnista.

2.2 Näytöstoiminnan keskeisiä paikkoja Turussa

Seuraavana päivänä nuorallatanssijattaren palvelijat, ilveilijöiksi pukeutuneina, jakoivat julisteita, joissa oli suuria tuhruisia puupiiirroksia, jotka esittivät ihmishahmoa hyppäämässä kahden paperilla liisteröidyn tynnyrinvanteen läpi ja tanssimassa nuoralla intiaaneiksi pukeutuneina.¹⁰⁴

Tämän mielenkiintoisen vihjeen julisteiden levityksestä antaa Zacharias Topeliuksen (1818–1898) kertomus ”Lindanserskan” eli *Nuorallatanssijatar*, jota julkaistiin jatkokertomuksena *Helsingfors Tidningarissa* vuonna 1845.¹⁰⁵ Topelius inspiroitui Hirnin mukaan vuonna 1827

¹⁰¹ Fantasmagorioista ja taikalyhtyesityksistä, ks. Hirn 1981, 91–105; Salmi 1995, 68–70.

¹⁰² Samuel Samelsonin juliste ”Optiskt Konst-Museum” 1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁰³ Huhtamo 2012, 8, 249.

¹⁰⁴ ”Följande dag des lindansarens betjent, kostymerad som pajazzo, utdela aficher med stora kluddiga trädsnitt, föreställande menskliga figurer hoppande genom twenne med papper klistrade tunnband och dansande på lina i drägt af indianer.” Lindandanserskan, *Helsingfors Tidningar* 29.10.1845.

¹⁰⁵ Topelius kirjoitti paljon arvosteluja esityksistä ja tarinoita Helsingissä vierailleista esiintyjistä, muun muassa kohtaamisestaan jonglööri F. M. Sammen kanssa vuonna 1845. Jonglööri ja taiteilija Charles Rappon ja

Suomessa vierailleesta Casparin perheseurueesta. Kertomuksessa nuorallatanssija Felicia Casper putoaa sillalta jokeen, ja seurueen johtaja ja nuorallatanssijan isä myöntää kehottaneensa tyttärtään tanssimaan sillan kaiteella mainostempuna.¹⁰⁶ Huolimatta siitä, että kyseessä on fiktiivinen jatkokertomus, saattaa se antaa vihjeitä siitä, miten julisteita jaettiin potentiaaliselle yleisölle sekä miten näytökset ja itse esiintyjät sijoituivat kaupunkitilaan.

Tässä alaluvussa keskityn julisteiden tietoihin näytöstoiminnan keskeisistä paikoista. Tarkastelen näytöstoiminnan sijoittumista Turun kaupunkitilaan sekä paikallisten toimijoiden osuutta siinä – paikalliset olivat nimittäin muutakin kuin potentiaalinen yleisö. Tämä avaa tarkemmin näytöstoimintaa 1800-luvun Turussa ja niitä vuorovaikutuksen verkostoja, joiden osa julisteet olivat.¹⁰⁷ Perinteisesti tiedon historian tutkimuksessa käsitettä ”paikka” käytetään, kun analysoidaan niitä paikkoja, joissa tietoa tuotettiin, levitettiin ja vastaanotettiin.¹⁰⁸ Esimerkiksi Leong tarkastelee kotitaloutta paikkana, jossa varhaismodernin ajan ihmiset tuottivat, kirjasivat ja testasivat reseptitietoa.¹⁰⁹ Pauliina Räsänen kartoittaa naistähtien kiertueiden esityspaikkoja, joissa on suurta variaatiota. Paikka asetti raamit esityksen toteuttamiselle; esimerkiksi oikeanlainen valaistus ja yleisön sijoittaminen olivat tärkeitä taikaesityksien onnistumiselle.¹¹⁰ Esityspaikkojen lisäksi julisteissa nimettiin lipunmyynti- ja painopaikkoja sekä esiintyjien majoituspaikkoja. Monesti nämä käyttötarkoitukset olivat päällekkäisiä eli lippuja myytiin esityspaikalla, esiintyjän majoituspaikasta tai kirjakaupasta painotalon yhteydessä.

Alla oleviin taulukoihin olen ryhmitellyt *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelman julisteissa mainitut näytös- ja lipunmyyntipaikat. Olen erottanut Seurahuoneen kellarin muista ravintola- ja anniskelutiloista, koska maininta siitä toistuu julisteissa. Lisäksi Kupittaan sijainneen Drombergin villan olen ryhmitellyt sen sijainnin takia samaan kategoriaan Kupittaan terveyskylpylän ja virkistysalueen kanssa. Muut ravintolat, konditoriat ja kievarit olen yhdistänyt samalle riville. Panu Savolainen kirjoittaa julkisesta ja yksityisestä tilasta turkulaisten kielenkäytössä ja arkielämässä 1700- ja 1800-lukujen vaihteessa. Hän osoittaa,

Topeliuksen tuttavuus oli niin kestävä, että Topelius kirjoitti ylistäviä arvosteluja Rappon esityksistä ja vielä persoonallisen muistokirjoituksen esiintyjän kuoltua koleraan vuonna 1853. Hirn 1986, 88–102.

¹⁰⁶ Hirn 1982, 37; *Helsingfors Tidningar* 22.10.1845, 1–3.

¹⁰⁷ Tämä näkökulma perustuu Jukka Sarjalan tutkimukseen. Sarjala 2021, 278. Ks. myös Ruud 2018, 199.

¹⁰⁸ Jordheim 2018, 232.

¹⁰⁹ Leong 2018, 9–10.

¹¹⁰ Räsänen 2018, 19–20.

että samasta tilasta ja toimijasta saatettiin käyttää useita eri nimityksiä.¹¹¹ Tästä syystä olen niputtanut samalle riville muun muassa termit ”tractör” eli ravintoloitsija, ”handelsman” eli kauppias, ”conditor” eli kondiittori sekä ”värdhus” ja ”gästgifware” eli kievvari.

Varsinaisten traktöörien ja kellarimestarien ohella turkulaiset porvarit ja naislesket majoittivat ja kestitsivät matkalaisia omistamissaan kiinteistöissä.¹¹² Julisteissa toistuvat maininnat porvarien, käsityöläisten sekä leskien ja rouvien taloista esitys-, lipunmyynti- sekä esiintyjien majapaikkoina. Naisista ei käytetty julisteissa edellä mainittuja ravintola- ja anniskeluliikkeiden pitäjiin viitannetta nimityksiä. Kuitenkin Kirsi Vainio-Korhosen mukaan 1700-luvulla selkeä ja kasvava osuus turkulaisista ravintoloitsijoista ja kapakoitsijoista oli naisia. Ravintola- ja anniskelutoimintaa harjoittaneet naiset olivat usein porvarissäätyisiä leskiä, jotka olivat perineet liiketoimintatilansa.¹¹³ 1830- ja 1840-luvuilla naiset omistivat krouveja tai pyörittivät ravintolatoimintaa esimerkiksi Kupittaalla, Luostarinmäellä sekä Uudenmaantullin tuntumassa.¹¹⁴ Toinen erottuva ryhmä ovat käsityöläiset, jotka majoittivat esiintyjä, ja tarjosivat samalla paikan lipunmyynnille. Olen laskenut julisteissa mainitut naiset sekä käsityöläiset samaan kategoriaan ravintola- ja anniskeluliikkeiden kanssa. Kategoriaan ”muut paikat” kuuluu sekalainen joukko erilaisia näytöspaikkoja, muun muassa koulurakennus ja pakkaamo. Muutamissa julisteissa ei mainita esityspaikkaa laisinkaan. Usein kyseessä on juliste, johon on painossa jätetty tyhjä kohta näytöspaikalle, mutta tietoa ei ole käsin jälkikäteen täydennetty.

Taulukko 1 Näytöspaikat *Offentliga nöjen i Åbo* -kokoelman julisteissa 1830–1860-luvuilta

	1830- tai 1840-luku (yht. 13 kpl)	1832–1839 (yht. 31 kpl)	1840–1847 (yht. 44 kpl)	1850–1859 (yht. 40 kpl)	1860, 1866 (yht. 16 kpl)
Teatteri	4	8	17	18	6
Seurahuone	-	10	15	7	3
Kaivuhuone tai Kupittaa	2	4	1	8	-
Ravintola- tai anniskeluliike tai kauppiaan/lesken/	5	6	5	2	-

¹¹¹ Esimerkiksi samaa ravintolatilaa saatettiin nimittää kahvihuoneeksi, ravintolaksi, majataloksi ja viinipuodiksi. Tämän ravintolan pitäjää kutsuttiin puolestaan kahvinkeittäjäksi, ravintoloitsijaksi sekä kauppiaksi. Savolainen 2017, 185.

¹¹² Vainio-Korhonen 2002, 48.

¹¹³ Naisten osuus kasvoi 1700-luvun kuluessa 10 prosentista 30 prosenttiin. Vainio-Korhonen 2002, 49–51.

¹¹⁴ Näissä anniskelu- ja ravitsemusliikkeissä oli ruuan, juoman ja majapaikan lisäksi kaupan seksiä. Vainio-Korhonen valottaa tutkimuksessaan nimenomaan 1800-luvun alun turkulaisen seksityön historiaa. Ks. Vainio-Korhonen 2018, 61–71.

	1830- tai 1840-luku (yht. 13 kpl)	1832–1839 (yht. 31 kpl)	1840–1847 (yht. 44 kpl)	1850–1859 (yht. 40 kpl)	1860, 1866 (yht. 16 kpl)
käsityöläisen talo					
Tivoli	-	-	-	2	1
Hotel du Nord	-	-	-	2	1
Muu paikka	1	2	3	-	2
Ei mainintaa	1	1	3	1	3

Taulukko 2. Lipunmyyntipaikat *Offentiga nöjen i Åbo under 1800-talet* -kokoelman julisteissa 1830–1860-luvuilla

Taulukkoon olen listannut sellaiset lipunmyyntipaikat, joista lippuja on voinut ostaa etukäteen. Näiden lisäksi lippuja myytiin usein myös sisäänpääsyt yhteydessä.

	1830- tai 1840-luku (yht. 13 kpl)	1832–1839 (yht. 31 kpl)	1840–1847 (yht. 44 kpl)	1850–1859 (yht. 40 kpl)	1860, 1866 (yht. 16 kpl)
Teatterin lipunmyyntikonttori	1	8	14	17	5
Seurahuoneen ravintola	1	6	6	3	1
Seurahuone	-	8	6	-	1
Ravintola- tai anniskeluliike tai kauppiaan/lesken/ käsityöläisen talo	1	9	6	4	1
Kirjakauppa	-	-	-	3	-

Taulukot osoittavat, että teatteri ja Seurahuone olivat aineistoni perusteella eniten käytettyjä näytöspaikkoja Turussa. Perehdyn ensin niihin lähemmin ja pohdin, mitä se kertoo näytöstoiminnasta, esimerkiksi esitysten kohdeyleisöstä. Sen jälkeen nostan esiin muutamia muita julisteissa mainittuja paikkoja, jotka erosivat Seurahuoneesta ja teatterista. Lopuksi tarkastelen vielä painotaloja, joilla oli tärkeä rooli julisteiden valmistuksessa, mutta myös julisteiden levityksessä ja käytössä laajemmin.

On huomattava, että Turun kontekstissa sanalla ”teatteri” on viitattu 1800-luvun kuluessa eri rakennuksiin. Turku sai ensimmäisen varsinaisen teatteritalonsa vuonna 1817, kun tukholmalaisen Carl Gustaf Bonuvierin (1776–1858) suunnittelema ja rakennuttama teatteri valmistui.¹¹⁵ Se sijaitsi Eteläkorttelissa Uuden torin laidalla, mutta joutui Turun palon

¹¹⁵ Ennen vuotta 1817 teatteriseurueet esiintyivät erilaisissa tiloissa kuten tupakankuivausladoissa ja varastorakennuksissa. Savolainen 2017, 194–198.

nielemäksi vuonna 1827.¹¹⁶ Näin ollen tarkastelemani ajanjakson alussa eli 1830-luvulla teatteriesitykset esiintyivät muissa paikoissa. Teatteria esitettiin vuonna 1830 ”teatterissa Kaivuhuoneen salongissa Kupittaalla”¹¹⁷ sekä ”teatterissa täkäläisellä Seurahuoneella”.¹¹⁸ Uudelle teatterirakennukselle varattiin paikka kaupungin asemakaavasta, ja sitä ryhdyttiin suunnittelemaan. 1830-luvun puolivälissä valmistui kuitenkin ensin puurakenteinen väliaikainen teatteri uuden teatteritalon tontin pohjoisrajalle eli palaneen Bonuvierin teatterin paikalle. Vuonna 1839 valmistui uusi ajanmukainen kivistä rakennettu teatteritalo, joka nykyään tunnetaan nimellä Åbo svenska teater.¹¹⁹ 1830-luvun loppuun mennessä Turussa oli siis kaksi vierekkäistä teatterirakennusta, toinen puusta ja toinen kivistä.

Vuonna 1835 Pazziani esiintyi Turussa nuorallatanssi- ja tasapainoiluohjelma-numeroilla. Paikaksi ilmoitettiin teatteritalo.¹²⁰ Sillä kivinen teatteritalo ei ollut vielä valmistunut, esiintyi Pazziani todennäköisesti puisessa teatteritalossa. Åbo svenska teaterin 150-vuotisjuhlateoksessa kirjoitetaan, että puuteatteria vuokrattiin kansanomaisille huveille, kuten akrobaateille ja nuorallatanssijoille. Näin Turussa erotettiin oikea näyttämötaide kaikenlaisista konsteista, joita kiertävät esiintyjät esittivät. Puuteatteri purettiin vasta 1860-luvulla.¹²¹ Tähän nojaten vaikuttaisi suoraviivaiselta, että aineistoni julisteissa näytöspaikaksi ilmoitettu teatteri viittaisi nimenomaan tuohon puiseen teatteritaloon eikä kiviseen teatteriin, jonka lavat oli varattu korkeammille taiteen muodoille. Esimerkiksi Henrich Brandes esitti pleoramansa vuonna 1859 vanhan teatterin tiloissa. Sisäänpääsymaksu oli edullisimpien teatterilippujen luokkaa eli 25 hopeakopeekkaa.¹²² Vaikuttaisi sopivalta, että pleorama esitettiin siis puisessa teatterissa eli eri tiloissa kuin teatteriesitykset.

Aineistoni perusteella on kuitenkin vaikea osoittaa, että teatteriesitykset ja muut näytökset olisivat olleet aina eri lavoilla. Kuten aiemmassa alaluvussa totesin, teatteri- ja muissa julisteissa on selkeitä yhtäläisyyksiä. Teatterijulisteiden hintataso on samanlainen kuin monissa muiden esitysten julisteissa. Esimerkiksi Jacob Balabregan (1793–1859) konstikabinettiesityksen liput maksoivat 60 hopeakopeekasta 25 hopeakopeekkaan, mikä

¹¹⁶ Artukka 2021, 162–165; Salmi 2022, 21.

¹¹⁷ ”[–] å Theatern uti BrunnsSalongen wid Kuppis, [–]”. C. W. Westerlundin juliste ”Hamlet, Prins af Danmark” 23.4.1830. Vol. 2 ”Teatern i Åbo”, 1832–1838, Teatteraffischer, ÅABS, ÅAB.

¹¹⁸ ”[–] å Theatern uti Societetshuset härstädes, [–]”. Arnold Schulssin juliste ”Wilhelm Tell, eller Gesslers Död” 28.7.1830. Vol. 2 ”Teatern i Åbo”, 1832–1838, Teatteraffischer, ÅABS, ÅAB.

¹¹⁹ Viljo 2014, 8–9.

¹²⁰ Jacob Pazzianin juliste ”Lindansning och Equilibristiska Öfningar” 12.10.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹²¹ Zilliacus 2014, 57–59; Viljo 2014, 9.

¹²² Henrich Brandesin juliste ”Pleorama” 6.3.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

vastasi 1840-luvun alun teatteriesitysten hintatasoa. Esityspaikan ilmaisu ”täkäläisessä teatterissa”¹²³ on sanasta sanaan samanlainen kuin teatterijulisteissa.¹²⁴ Lisäksi on huomion arvoista, että Balabregan esitykseen sai lippuja teatterin lipunmyyntikonttorista sekä kellarimestari herra Beckmarkilta teatteritalosta.¹²⁵ Beckmark myi lippuja myös teatteriesityksiin.¹²⁶ Teatterikulttuuri kulki Turussa jo 1800-luvun alussa käsi kädessä ruoka- ja juomakulttuurin kanssa. Teatteritalon yhteydessä sijainnut ravintola oli oletettavasti ylempien sosiaaliryhmien seurustelun paikka, jolla oli roolinsa teatteri- ja tanssiaisiltojen täyttämässä seuraelämässä.¹²⁷ Todennäköisesti teatteriesitysten ja Balabregan konstikabinetin kohdeyleisö oli siis sama eli ylempien sosiaaliryhmät. Lisäksi teatteri- ja muut julisteet olivat yhtenäinen kokoelma, jonka julisteita eroteltiin eri kokoelmiin todennäköisesti vasta digitoinnin yhteydessä vuonna 2011. En voi todentaa, että kaikissa aineistoni julisteissa teatteritalo merkitsi puista teatteritaloa, eikä mahdollisesti kivistä teatteritaloa. Rajanveto teatterin ja muun näytöstoiminnan välillä vaikuttaa olleen menneisyyden Turussa häilyvämpi kuin Åbo svenska teaterin historiateoksen kirjoittajat antavat ymmärtää.

Maininta herra Beckmarkista on yksi useista aineistostani löytyvistä vihjeistä, jotka osoittavat, että esiintyjät tekivät tiivistä yhteistyötä turkulaisten ravintola- ja anniskeluliikkeiden kanssa. Tämä havainto sopii yhteen Sven Hirnin kirjoitusten kanssa. Hirnin kuvauksissa autonomian ajan Helsingin ravintola- ja hotellielämästä näkyy kiertäneiden esiintyjien sekä kaupungissa toimineiden ravintoloitsijoiden tiivis yhteistyö.¹²⁸ Kaupungin anniskelupaikoista krouvit olivat yleisiä ja alempien väestönosien suosiossa. Ravintolat ja kahvihuoneet puolestaan yleistyivät kaupunkikuvassa 1700-luvun puolivälissä. Ne olivat ylempien sosiaaliryhmien seurustelun paikkoja ja osa uudenlaista julkisuutta ja kaupunkikulttuuria yhdessä teatterien, konserttien ja *assambléiden* eli seurustelu- ja tanssilaisuuksien kanssa.¹²⁹ Vaikuttaa siltä, että näytöstoiminta kytkeytyi Turussa nimenomaan ravintoloihin ja kellareihin, kuten teatteritalon yhteydessä toimineeseen herra Beckmarkin ravintolaan. Julisteissa toistuu maininta Seurahuoneen kellarista, joka oli herra Beckmarkin kellarin tapaan ylempien sosiaaliryhmien

¹²³ ”på härvarande teater”. J. Balabergan juliste ”Konstkabinett” 10.10.1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹²⁴ Teatteriesitysten kalleimmat liput maksoivat 70 kopeekkaa, muuten hinnat ovat samoja. Ks. Teateraffischer för Åbo Teater (1839–1899), ÅABS, ÅAB.

¹²⁵ J. Balabergan juliste ”Konstkabinett” 10.10.1841; J. Balabergan juliste ”Konstkabinett” 7.10.1841, Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹²⁶ Ks. P. J. Gelandin juliste ”Guldkorset” 13.10.1840. Vol. 5 ”Teateraffischer, ÅST”, ÅABS, ÅAB.

¹²⁷ ”Kellarimestari” kuului moninaiseen ravintola- ja anniskeluliikkeiden pitäjistä käytettyjen nimitysten joukkoon. Savolainen 2017, 137, 150, 187–188; Artukka 2021, 175.

¹²⁸ Ks. Hirn 2007.

¹²⁹ Savolainen 2017, 135, 187–188.

suosima ravintola. Seurahuoneelle astuakseen on kuitenkin kuljettava Uuden Torin laidalta Aurajoen rantaan.

Nykypäivän turkulaiset tuntevat seurahuoneen kivisen rakennuksen Turun kaupungintalona. Vuonna 1812 valmistunut Seurahuone mainittiin säännöllisesti julisteissa koko tarkastelemallani ajanjaksolla. Topi Artukka kirjoittaa Seurahuoneesta 1810-luvulla, kun Turussa elettiin poliittisesti vilkasta seuralämää ennen kuin hallinto ja keskeiset virkamiehet siirtyivät Helsinkiin. Seurahuoneen rakennuttivat kaupungin säätyläiset. Se toimi osakeyhtiömallilla, ja suurimman rahallisen sijoituksen tekivät kaupungin kauppiaat. Lisäksi osakkeita omisti muu säätyläistö ja porvaristo, kuten aateliset, virkamiehet ja venäläiset upseerit.¹³⁰

Artukka kuvailee seurahuonetta säätyläisten viihtymisen ja seurustelun monitoimitilaksi. Alakerrassa toimi ravintola ja yläkerrassa sijaitsi suuri 200 neliömetrin kokoinen tanssisali, jonka ikkunat avautuivat kohti jokea. Tanssisalin lisäksi yläkerrassa oli erilaisia vetäytymistiloja erikseen naisille ja miehille, herrainkerhon toimitilat sekä huoneita, joissa järjestettiin konsertteja ja muita esityksiä.¹³¹ Turun palon liekit pysähtyivät Seurahuoneen naapurikortteliin, joten kivinen talo Aurajoen rannalla säästyivät tuholta. Säätyläistö kokoontui palon jälkeen Seurahuoneelle, ja sillin ja perunan voimalla he laativat suunnitelmaa kaupungin saamiseksi jaloilleen. Lisäksi Seurahuoneen salit palvelivat Turun palon oikeudenkäynnin näyttämönä.¹³²

Seurahuoneen moninaiset tilat tarjosivat esiintymispaikan palon jälkeisessä Turussa. Se nimetään esityspaikaksi peräti kolmasosassa 1830-luvun julisteista, ja oli vahvoilla myöhempinäkin vuosikymmeninä, vaikka teatterin suhteellinen osuus esitystilana kasvaa aineistossani 1840- ja 1850-luvuilla. Seurahuoneella näytöksiä pidettiin eri huoneissa. Julisteissa mainitaan esimerkiksi Seurahuoneen alempi salonki, ylempi salonki sekä suuri salonki.¹³³ Esitys- ja seurustelutilojen lisäksi Seurahuoneen toiminta levittäytyi läheisiin puurakennuksiin, joissa oli 18 huonetta käsittänyt majoituslaitos, leipomo, panimo, jääkellari ja muita huoltorakennuksia. Majoitustilat olivat 1810-luvulla nimenomaan varakkaiden vieraiden suosiossa.¹³⁴ Ympäristön rakennukset toimivat välillä myös näytöstiloina,

¹³⁰ Artukka 2021, 146–150.

¹³¹ Artukka 2021, 146–154.

¹³² Salmi 2022, 72, 88–90, 98–106.

¹³³ Elisabeth Millbergin juliste ”Barn-Balletter” 6.11.1843; Nicolai Möllerin juliste ”Mekaniskt Konst-Museum” 1843, Mathias Sternin juliste ”Buktalaren” 11.10.1846. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹³⁴ Artukka 2021, 151–156.

esimerkiksi J. Reinbergin kosmorama esitettiin vuonna 1857 Seurahuoneen puurakennuksessa, eteläisen sisäänajoportin vasemmalla puolella.¹³⁵

Majoituslaitos oli toiminnassa yhä 1800-luvun puolivälissä, vaikka Turun statuksen muutos hallinnon ja yliopiston siirryttyä Helsinkiin saattoi vaikuttaa sen asiakaskuntaan. Turkuun saapuneita esiintyjä majoittui Seurahuoneella. Esimerkiksi Seurahuoneen salongissa esiintyneet Tietznerin veljekset ilmoittavat majapaikakseen Seurahuoneen majoitustilan numero seitsemäntoista.¹³⁶ Räsänen avaa tutkimuksessaan sirkuksen naistähtien kiertue-elämää Suomessa 1800-luvun lopulla. Artistit majoituivat usein hotelleissa tai pensionaateissa. Kiinnitetty sirkusartisti maksoi itse omat esiintymisvälineensä ja -asunsa sekä mahdollisesti huolehti itse majoituksestaan kiertueilla.¹³⁷ Seurahuone on toistuva mutta ei suinkaan ainoa majoituspaikka julisteissa. Jotkut esiintyjät mainitsivat majapaikakseen todennäköisesti ravintola- ja majoitustoimintaa ylläpitäneen turkulaisen kauppiaan, käsityöläisen tai lesken talon. Esimerkiksi J. Magiton ilotulitusnäytökseen sai lippuja hänen majapaikastaan kengäntekijänleski Wigeliuksen talosta.¹³⁸

Esitys- ja majoitustilojen lisäksi Seurahuone tarjosi esiintyjille vielä kolmannen hyödyllisen tilan eli lipunmyyntipaikan. Esimerkiksi Charles Magiton ilotulitusesityksen julisteessa mainitaan lipunmyyntipaikaksi ”*Societetsbuffeten*” vuonna 1851. Jos lipun osti ravintolasta, sai siitä 5 kopeekan alennuksen.¹³⁹ Seuraavana vuonna Charles Magito ja C. Lindström mainostivat ilotulitusesitystä ja tiedottivat lipunmyynnistä: ”Lippuja myydään Frenckellin kirjakaupassa, Seurahuoneen kellarissa, ravintolassa Kupittaalla sekä ilotulitusten iltana sisäänpääsyn yhteydessä Kupittaalla.”¹⁴⁰

Artukan mukaan 1810-luvulla Seurahuoneen alakerrassa oli parikymmentä huonetta, jotka lähes kaikki olivat ravintolan käytössä. Siellä oli keittiö, ruokakomeroita, biljardihuone, tarjoiluhuone, garderobeja sekä mahdollisesti erillisiä, varattavia kabinettitiloja. Tasokas ravintola oli 1810-luvulla seurapiirien suosiossa. Siellä oli pöytiintarjoilu ja mahdollisuus

¹³⁵ J. Reinbergin juliste ”Kosmorama” 1857. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹³⁶ Tietznerin veljesten juliste ”Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹³⁷ Räsänen 2018, 26, 44.

¹³⁸ J. Magiton juliste: ”Stort brillant lust-fyrwerkerie” 14.9.1833. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹³⁹ Charles Magiton juliste ”Stort, briljant konstfyrwerkerie” 24.9.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB. Myös teatteriesitysten lippuja myytiin Seurahuoneelta, Ks. esim. C. W. Westerlundin juliste: ”Kloster-Offren” 2.7.1830. Vol. 5 ”Teatteraffischer, ÅST”, ÅABS, ÅAB.

¹⁴⁰ ”Biljetter säljas i Frenckellska Bokhandeln, å Societetskällaren, å restaurationen på Kuppis, samt fyrverkeriaftonen vid ingången till Kuppis.” Charles Magiton ja C. Lindströmin juliste ”Ett stort Brillant Lustfyrwerkerie” 29.8.1852. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

tilata ruokaa annoksia sekä nauttia se erillisissä pienissä pöydissä.¹⁴¹ Minkälaisia seurahuone ja sen ravintola olivat 1800-luvun puolivälissä, kun Charles Magito ja muut esiintyjät tekivät yhteistyötä sen vuokraajien kanssa? Jäljitin mainintoja Seurahuoneen ravintolasta ajan turkulaisista sanomalehtistä. Ravintola ilmoitti lehdissä usein ruokalistaistaan. Esimerkiksi vuonna 1844 ilmoitus lehdessä *Åbo Underrättelser* kuului näin:

Juuri vastaanotettua hamburgilaista parsaa, limburgilaista juustoa, suolattuja kurkkuja 3 hopeakopeekka kappale (tarjoillaan päivittäin Seurahuoneen ravintolassa sekä Kupittaalla), samoin kuin myös mansikka- ja vadelmahilloa 1 assignaattiruupla kappale kulhoissa.¹⁴²

Hirnin mukaan Kupittaalle perustettiin vuonna 1842 ravintola, jota isännöi O. W. Knobbe, joka vuokrasi talvisaikaan myös Seurahuonetta.¹⁴³ Mahdollisesti yllä oleva ilmoitus oli O. W. Knobben käsialaa. Hän ilmoitti lehdessä samana vuonna Seurahuoneen yläkerrassa järjestettävistä naamiaistanssiaisista, jotka oli suunnattu ”kaikille kaupungin hyväksytyin seurapiirin jäsenille, sekä naamioituneille että ei-naamioituneille”.¹⁴⁴ Tiedossa oli tanssia ja musiikkia sekä ruokatarjoilua juhlaavalaistuksessa.¹⁴⁵ Voimamies Charles Rappon luotsaamassa karnevaalijuhlassa vuonna 1851 Rappon seurue esiintyi Seurahuoneella. Yleisönkin toivottiin pukeutuvan. Lehti-ilmoituksen mukaan Seurahuoneelta vuokrattiin karnevaaliasuja, ja tarjolla oli pukeutumisapua herroille. Lippuja myytiin Seurahuoneen kellarista.¹⁴⁶

Sanahaun tuloksia selaillessani törmäsin myös mainoksiin höyrylaivaretkistä sekä yhteensä kolmeen eri ilmoitukseen kadonneista kalosseista. Ilmoittajien kalossit olivat siis vaihtuneet Seurahuoneen ravintolassa huonompaan pariin, ja he kehottivat syyllisiä korjaamaan

¹⁴¹ Ravintolalla oli kaksi eri omistajaa 1810-luvulla. Toinen heistä oli Suomen alueella arvostettu ravintoloitsija Catharina ”Cajsa” Wahlund, joka muutti Helsinkiin jatkamaan ravintolatoimintaansa vuonna 1819. Toinen omistajista oli Axel F. Beckmark, joka joutui rahallisiin vaikeuksiin vuokranmaksun kansa, ja joutui lopulta huutokauppaamaan omaisuutensa, mukaan lukien ravintolan kalusteet. Artukka 2021, 154, 180–186.

¹⁴² ”Nyligen inkommet Hamburger Sparris, Limburger Ost, Salta Kurkor à 3 kop. Silwer (serveras dagligen å Societetskällaren och på Kuppis), äfwensom Jordsgubbs- och Hallon-sylt à 1 Rub. B: ko-Assign. skålbundet.” Nyligen inkommet Hamburger Sparris, Limburger Ost, Salta Kurkor à 3 kop. Silwer (serveras dagligen å Societetskällaren och på Kuppis), äfwensom Jordsgubbs- och Hallon-syt à 1 Rub. B:ko: Assign.

¹⁴³ Hirn 1986, 8. O. W. Knobbe ilmoitti vuoden 1849 lehdessä itsensä kauppiiaaksi ja Seurahuoneen vuokraajaksi. Oletettavasti Seurahuone oli Knobben liiketoiminnan paikka siis ainakin 1840-luvun. *Åbo Underrättelser* 30.10.1849, 4.

¹⁴⁴ ”[– – dit alla till godkänd societé i staden hörande medlemmar, såväl maskerade som omaskerade, [– –]”. Maskerad, *Åbo Underrättelser* 27.4.1844, 4.

¹⁴⁵ Maskerad, *Åbo Underrättelser* 27.4.1844, 4.

¹⁴⁶ ”Maskerad eller Stor Carnevals-fest”, *Åbo Underrättelser* 5.12.1851, 4.

virheensä.¹⁴⁷ Ilmoitukset kertovat Seurahuoneen ravintolan asiakkaitten varallisuudesta. Heillä oli sekä paremmat kalossit että varaa lehti-ilmoituksen keinoin haikailla niiden perään. Sanahakujen selailu ei riitä antamaan kattavaa kuvaa Seurahuoneen toiminnasta, mutta nämä muutamat esimerkit antavat hieman käsitystä turkulaisten säätyläisten tapahtumista ja seurustelukulttuurista, jonka osa julisteiden mainostamat näytökset olivat. Lisäksi voin perustella, että Seurahuone ravintoloinen oli yhä keskeinen säätyläisten ja varakkaan porvariston ajanvietto- ja seurustelupaikka. Tämä sopii Savolaisen tutkimuksen havaintoihin ravintoloista ja kellareista ylempien sosiaaliryhmien suosimina seurustelu- ja ruokapaikkoina, vaikka Savolainen kirjoittaakin muutamia vuosikymmeniä vanhemmasta Turusta.¹⁴⁸ Lisäksi eliitillä oli oma tapa- ja pukeutumiskulttuurinsa, jonka tunteminen ja noudattaminen olivat olennaista sosiaalista pääomaa 1800-luvun alun seurapiireissä.¹⁴⁹ Oletettavasti tällaisen pääoman omaaminen oli sosiaalinen edellytys tilan käyttämiselle.

Seurahuoneen ja teatterin lisäksi Kupittaa kylpylöineen ja ravintoloinen oli säätyläisten suosima virkistyspaikka 1800-luvulla.¹⁵⁰ Kuten aiemmin totesin, ravintolaa Kupittaalla sekä Seurahuoneen ravintolaa isännöi ajoittain toimija. Kupittaalla oli terveyskylpylän lisäksi tai yhteydessä esitystoimintaa, ja Kupittaalla kauppiaat tai ravintoloitsijat tekivät yhteistyötä esiintyjien kanssa.¹⁵¹ Vainio-Korhosen mukaan seksityö on olennainen osa Turun ravintolahistoriaa. Julisteista löytyy mielenkiintoisia yhteyksiä ravintolahistorian myötä turkulaisen seksityön historiaan. Vainio-Korhonen kirjoittaa ravitsemus- ja anniskeluliikkeistä, joissa työskennelleitä naisia otettiin mukaan veneeristen tautien tarkastuskirjaan vuosien 1838 ja 1848 välillä. Seksityötä tehtiin ennen kaikkea kaupungin laitamilla ja esikaupunkialueilla sijainneissa ravintoloissa ja majataloissa. Keskustan majataloissa ja ravintoloissa kuten Seurahuoneella ei työskennellyt tarkastusnaisia, mutta sen sijaan kaupungin laidalla sijainnut Kupittaa vaikuttaa olleen seksityön paikka.¹⁵² Aineistostani

¹⁴⁷ Höyrylaivaretkistä, ks. ”Marknadsfärd”, *Åbo Underrättelser* 20.9.1850, 4; ”Lustresan till Nystad”, *Åbo Underrättelser* 16.8.1850, 4. Kadonneista kalosseista, ks. *Åbo Underrättelser* 26.10.1833; *Åbo Underrättelser* 21.10.1851, 6; *Åbo Underrättelser* 21.1.1853, 4.

¹⁴⁸ Myös kellarien ja ravintoloiden pitäjät kuuluivat itse ylempään sosiaaliryhmään kuin krouvelinkeinon harjoittajat. Savolainen 2017, 150.

¹⁴⁹ Artukka 2021, 152.

¹⁵⁰ Hirn 1986, 9–12.

¹⁵¹ Esimerkiksi J. Magiton ilotulitusesitys esitettiin kauppias Drombergin pihalla Kupittaalla vuonna 1833. Melkein kaksikymmentä vuotta myöhemmin toisen Magiton esiintyjäsuvun jäsenen Charles Magiton ilotulitusesitykseen sai lippuja Kupittaa ravintolasta. J. Magiton juliste ”Stort brillant lust-fyrwerkeri” 14.9.1833; Charles Magiton ja C. Lindströmin juliste ”Ett stort Brillant Lustfyrwerkeri” 29.8.1852. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁵² Kylpylän yhteydessä toiminutta ravintolaa pyöritti ainakin 1830- ja 1840-lukujen vaihteessa Lovisa Almgren, jonka ruotsalaistaustaista henkilökuntaa velvoitettiin sukupuolitauditarkastuksiin ja karkotettiin lopulta maasta. Vainio-Korhonen 2018, 62–64.

löytyy 1830- ja 1840-luvuilta julisteita, joissa esiintymispaikaksi ilmoitettiin kauppias Drombergin villa Kupittaalla.¹⁵³ Vainio-Korhosen mukaan Drombergin henkilökuntaan kuului tarkastusnaisia.¹⁵⁴

Seurahuoneen, teatteritalon ja Kupittaan lisäksi säätyläistön suosimana paikkana aineistostani erottuu Hôtel du Nord eli ”*Borgerliga dansinrättnings lokal*”. Nimenomaan ylempien sosiaaliryhmien suosiossa olleet ruoka- ja juomapaikat eli erilaiset ravintolat ja kellarit vaikuttavat olleen hyviä yhteistyökumppaneita kiertäneille esiintyjille. Lipunmyyntipaikkana ne olivat varmaan oivallisia, koska niiden asiakaskunta oli varakkaampaa väkeä, joka kuului monien esitysten kohderyhmään. Olihan peräti mahdollista, että julisteita jaettiin tai pidettiin esillä näissä ravintoloissa. Siellä ne olivat säältä suojassa, valvovan silmän alla ja tavoittivat fonteillaan ja kuvituksillaan potentiaalisen yleisön.

Kaikki aineistoni julisteiden näytöspaikat eivät kuitenkaan olleet ylempien sosiaaliryhmien tiloja. Tanskalaisten Frits Carl Otto Wennerwaldin ja Mathias Leegardin juliste ”En stor Luftfärd och luftjagt” ilmoittaa näytöspaikaksi Hämeentullin tivolin. Kysymyksessä oli ilmapallosesitys, jossa esimerkiksi eläinten ja metsästäjän muotoisia ilmapalloja täytettiin vetykaasulla ja nostettiin korkealle ilmaan. Aikuisten liput maksoivat 30 tai 20 kopeekkaa, lapset ja palvelusväki pääsivät seuraamaan esitystä puoleen hintaan. Tivolissa järjestettiin samanaikaisesti kiipeilyä ja karusellinajoa.¹⁵⁵ Hämeentullin tivoli, suomenkieliseltä nimeltään Hupila, kuului vapaa-ajanvieton paikkoihin, jotka oli suunnattu työväelle ja alemmille sosiaaliryhmille. Karusellimaksu oli vain 3 kopeekkaa, ja joskus karusellilla pääsi ajamaan ilmaiseksi. Taustalla oli ajatus siitä, että kansalla oli oltava leivän lisäksi huvittelumahdollisuuksia.¹⁵⁶ Sisäänpääsymaksuksi 20 kopeekkaa on edullisempi kuin monet muut esitykset. Esimerkiksi Seurahuoneelle esiintyneiden Tietznerin veljesten näytösten liput olivat hopeassa noin 43 kopeekan arvoisia.¹⁵⁷ Toisaalta Samuel Samelsonin panoraamoja pääsi katsomaan Seurahuoneelle 30 hopeakopeekalla, lapset ja palvelusväki puoleen hintaan.¹⁵⁸ Huolimatta siitä, että ylempien sosiaaliryhmien tilat ovat selkeästi edustettuna

¹⁵³ Esim. C. W. Westerlundin juliste ”Afbränna ett Lust och Konstfyrwerkeri” 28.8.[vuosiluku puuttuu, mutta ajoitettu 1830–1840-luvuille]. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁵⁴ Vainio-Korhonen 2018, 50–51.

¹⁵⁵ Wennerwaldin ja Leegardin juliste ”En stort Luftfärd och luftjagt” 7.7.1859; Wennerwaldin ja Leegardin juliste ”En stor luftfärd och luftjagt” 10.7.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁵⁶ Hirn 1986, 14–20.

¹⁵⁷ Tietznerin veljesten juliste: ”Hydro-oxygen Gas-mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁵⁸ Samuel Samelsonin juliste ”Ett stort briljant ekläreradt Optiskt Konst-Museum” 1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

aineistossani, mahtuu esityspaikkojen joukkoon kievareita, käsityöläisten taloja sekä tivoleita. Esityspaikkojen moninaisuus osoittaa, etteivät tutkimiani julisteita painattaneet esiintyjät olleet yhtenäinen ryhmä.

Neljäs julisteissa mainittu tilatyyppejä ovat julisteiden painopaikat eli turkulaiset kirjapainot. Hirn kuvailee, että esiintyjät kuljettivat painolaattoja mukanaan ja veivät ne aina paikallisiin kirjapainoihin, joissa julisteet painettiin.¹⁵⁹ Tämä päti varmasti esimerkiksi osaan puupiirroksista, jotka kuvasivat esityksen ohjelmanumeroita. Lisäksi ennestään käytössä olleisiin julisteisiin saatettiin tehdä muokkauksia, ja tämä korjattu juliste vietiin kirjapainoon. Kirjapaino painoi uuden julisteen vanhan, korjatun kappaleen pohjalta, kuten esimerkiksi G. Hornungin leikkaa ja liimaa -taktiikalla toteutettu mallijuliste ja sen pohjalta painettu uusi juliste osoittavat.

Julisteiden perusteella vaikuttaa, että esiintyjien ja painotalojen yhteistyö ei rajoittunut julisteiden painamiseen. Esimerkiksi Friedrich Kaufmanin musikaaliseen iltamaan sai lippuja vuonna 1837 kahdella seteliruplalla Frenckellin ja pojan sekä Hjeltin kirjapuodeista.¹⁶⁰ Termi ”boklådan” esiintyy Savolaisenkin tutkimuksessa. 1700-luvun lopulla Turussa oli yhteensä neljä tällaista kirjakauppaa. Ostaja ei päässyt selailemaan kirjoja, vaan hän teki hankintoja kirjaluetellon avulla.¹⁶¹ Heli Rantala kuvailee 1800-luvun alkuun sijoittuvassa artikkelissaan ajan kirjakauppojen valikoimaa laajemmin. Kirjojen lisäksi myytävänä saattoi olla kuparipiirroksia, karttoja ja nuotteja.¹⁶² Johan Christopher Frenckell (1719–1779) saapui Saksasta 1740-luvulla akatemian kirjanpainajan palvelukseen, ja lopulta toimi itse akatemian kirjanpainajana. Suku piti lopulta yhdeksän sukupolven ajan hallussaan kirjapainotoimintaa. Ensimmäinen Turun ja koko Suomen pysyvä kirjakauppa oli Frenckellin kirjakauppa, joka perustettiin vuonna 1783, ja kuului siis myös Savolaisen mainitseman neljän kirjakaupan joukkoon. Vuodesta 1806 eteenpäin kirjapaino kulki nimellä Frenckell & Son.¹⁶³ Savolainen nostaa esiin, että Turussa oli useita muita kuluttamiseen tarkoitettuja sisätiloja, joissa turkulaiset ostoksien teon lisäksi viettivät aikaa. Kirjakaupat ovat kuitenkin ainoa selkeä vähittäismyynnin paikka, joka julisteissa mainitaan.

Sana ”boklådan” vaihtuu vuosikymmenten edetessä aineistossani sanaan ”bokhandeln”. D. Lindströmin ja C. Magiton julisteissa vuodelta 1852 mainostetaan, että lippuja voi ostaa

¹⁵⁹ Julisteiden painotoiminnasta ja levityksestä, ks. Hirn 2002a, 147–148, 151, 154; Hirn 1982, 17.

¹⁶⁰ Friedrich Kaufmanin juliste ”En Musikalisk Soirée” 20.10.1837. Vol 5. ”Teatern i Åbo”, ÅABS, ÅAB.

¹⁶¹ Savolainen 2021, 199–200.

¹⁶² Rantala 2021, 31.

¹⁶³ Rantala 2021, 26–29.

Frenckellin kirjakaupasta, ”Frenckellska Bokhandeln”. Juliste on myös painettu Frenckellin kirjapainossa.¹⁶⁴ Frenckellin kirjakauppa -nimitys otettiin käyttöön 1800-luvun puolivälissä.¹⁶⁵ Myös C. C. Wennerströmin julisteessa vuodelta 1859 ilmoitetaan, että pääsylippuja myydään Frenckellin kirjakaupassa. Vuonna 1859 Frenckellin kirjakauppa oli J. W. Lilljan (1818–1878) omistuksessa. Lillja osti kirjakaupan, kun Frenckellien liiketoiminta Turussa loppui vuonna 1856.¹⁶⁶ Julisteen alareunassa lukeekin painopaikkana: ”Åbo, J. W. Lillja, 1859”.¹⁶⁷ Vaikuttaa siis, että julisteiden painamisen lisäksi painotalot myivät lippuja kirjakaupoista painotalojen yhteydestä. Ravintoloiden ja kellareiden tapaan kirjakaupat olivat oppineiden ja ylempien sosiaaliryhmien tiloja.¹⁶⁸ Kuluttamisen ohella tiloissa todennäköisesti vietettiin aikaa. Kirjakaupat saattoivat olla ravintoloiden ja kellareiden tapaan mahdollisia paikkoja, joissa julisteita pidettiin esillä ja jaettiin.

Tässä alaluvussa olen käynyt läpi julisteiden sisältämiä tietoja erilaisista näytöstoiminnan keskeisistä paikoista. Tämä tarkastelu on liittännyt kiertäneen näytöstoiminnan osaksi turkulaista ravintola- ja majoitustoiminnan sekä painotalojen historiaa. Turkulaiset eivät olleet vain katsojien roolissa, vaan kiertäneet esiintyjät tekivät yhteistyötä ja toimivat paikallisten toimijoiden kanssa, jotka mahdollistivat esitystiloja, osallistuivat lipunmyyntiin, painoivat näytösjulisteita sekä järjestivät majoitus- ja ravintolapalveluita, joita esiintyjät ja yleisö kuluttivat. Mahdollisesti nämä turkulaiset toimijat myös pitivät esillä julisteita. Julisteet välittivät katsojille tietoa lipunmyynnistä ja näytöspaikoista, mutta ne heijastelivat myös sitä ammatillista tietotaitoa ja tuntemusta, jota esiintyjien tai esiintyjäseurueiden oli omattava. He tiesivät, kenen kanssa tehdä yhteistyötä, jotta näytöstoiminnan sai pyörimään 1800-luvun puolivälin Turussa.

Toinen olennainen huomio on se, että näytösten joukko oli todella hyvin kirjava. Näytösten paikat vaihtelivat Seurahuoneen ja teatteritalon salongeista Hämeentullin tivoliin. Samalla hintataso vaihteli. Näytökset tarjosivat edullisempia lipuja palvelusväelle sekä lippuja, joilla seurapiirin ulkopuolisetkin pystyivät maksamaan itsensä katsomoon. Kuitenkin vaikuttaa siltä, että turkulaiset säätyläiset ja varakkaat porvarit olivat selkeä osa monien näytösten kohderyhmää. Seurahuone ja teatteritalo, säätyläistön seuraelämän keskeiset paikat, olivat

¹⁶⁴ C. Magiton ja C. Lindströmin juliste ”Ett Stort Brillant Lustfyrwerkeri” 22.8.1852. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁶⁵ Hirn 1902, 43–44.

¹⁶⁶ Autero 2000, Kansallisbiografian verkkojulkaisu.

¹⁶⁷ C. C. Wennerströmin juliste ”Arkitektoniska Märkvärdigheter belyste af Kineiskt färgspel” 9.9.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁶⁸ Oppineiden yhteisöistä ja kirjakulttuurista, ks. Sarjala 2021.

vahvasti edustettuina näytöspaikkojen joukossa. Lisäksi erikseen mainitut lipunmyyntipaikat olivat monesti ravintoloita ja kellareita, joiden asiakaskunta koostui pääosin ylemmistä sosiaaliryhmistä.

3 Tiede ja tekniikka julisteissa

3.1 Tiedettä, taikuutta ja kummallisuuksia

Seuraavaksi tarkastelen lähemmin julisteita, joissa kuvataan tiedettä ja tekniikkaa. Pyrin vastaamaan kysymyksiin, minkälaisia nämä kuvaukset ovat ja missä yhteyksissä tiede ja tekniikka esiintyvät julisteissa. 1700-luvulla käsite ”populaari” ilmestyi tiedettä käsitelleiden julkaisujen otsikoihin. Silloin tiedettä ja tekniikkaa ryhdyttiin esittämään laajemmalle yleisölle erilaisten luentojen, kirjojen ja esitysten muodossa. Varhaisempina vuosisatoina tiedettä oli esitetty lähinnä rajatuille ryhmille kuten toisille tieteen tekijöille, kokeiden todistajiksi valikoituneille joukoille tai rahoittajille. Tieteenhistorian tutkija Charlotte Sleighin mukaan tieteestä tuli 1700-luvulla hyödyke, jota ihmiset kuluttivat samaan tapaan kuin Lontoon seuraelämän sesonkitapahtumia tai alemmille luokille suunnattua viihdettä.¹⁶⁹ Analysoin tutkimiani julisteita suhteessa tieteen popularisoinnin historiaan ja pohdin, miten nämä Turussa esitetyt näytökset suhteutuvat tähän tutkimuskirjallisuudessa kuvattuun ilmiöön.

Samaan aikaan pidän mielessä, minkälaisen lähderyhmän julisteet muodostavat. Kuten edellisessä luvussa osoitin, ei ollut sattumanvaraista, mitä tietoa ja millä tavoin julisteisiin painettiin. Sama pätee niiden kuvauksiin tieteestä ja tekniikasta. Oletettavasti näihin kuvauksiin vaikutti julisteiden käyttötarkoitus eli pyrkimys kiinnittää potentiaalisen yleisön huomio ja houkutellessa katsomo täyteen väkeä. Tässä suhteessa tieteen ja tekniikan kuvauksia on syytä tarkastella osana mainoskeinojen pitkää listaa, jota edellisessä luvussa hahmottelin. Julisteille tyypillisiksi muodostuneet tavat esittää tietoa ja mainostaa viihdettä asettivat raamit tieteen ja tekniikan kuvauksille.

Tarkoitukseni ei ole selvittää, vastasivatko julisteiden kuvaukset lopulta todellista näytöstä. Tutkija Peter Benesin mukaan kiertäneet esiintyjät pyrkivät tekemään julisteista kutsuvia ja antoivat näin ollen liioitellun kuvan itsestään.¹⁷⁰ Esiintyjät käyttivät julisteissaan trendikkäitä ja ihmisten mielenkiintoa herättäneitä sanoja ja otsikoita, vaikka ne eivät olisi vastanneet

¹⁶⁹ Sleigh 2017, 380–381; Bennett 2017, 537–538. Bernard Lightman ajoittaa käsitteen ”populaari” käytön tieteellisissä yhteyksissä vasta 1800-luvun alkuun, mutta Jim Bennett esittää, että termi esiintyi jo 1700-luvun alussa Robert Smithin optiikkaa ja erityisesti teleskooppia käsitelleen teoksen *Compleat System of Opticks* (1738) luvun otsikossa. Bennettin havainto sopii yhteen muun uudemman tutkimuksen kanssa, jotka ajoittavat tieteen esittämisen uusille yleisöille ja esimerkiksi instrumenttien valmistuksen muuttumisen edullisemmaksi ja niiden leviämisen laajempaan käyttöön 1700-luvulle. Lightmanin analyysi termin ”populaari” käytöstä, ks. Lightman 2007, 9–13.

¹⁷⁰ Benes 2015, 122.

esityksen sisältöä.¹⁷¹ Käsittelen julisteita tiedon paikkoina, joiden läpi tieto ja kuvaukset tieteestä ja tekniikasta liikkuvat. Nämä kuvaukset saattoivat olla liioiteltuja tai peräti täysin keksittyjä. Carolyn Marvinin mukaan keksityt tarinat ovat historiantutkijalle kuitenkin yhtä arvokkaita lähteitä kuin todenmukaiset kertomukset. Fantasiat ja unelmat ovat yhtä lailla ihmisten tuotteita ja aikansa todellisuuden heijastajia.¹⁷² Tässä alaluvussa keskityn tieteen kuvauksiin, joihin lukeutuu niin mikroskooppisen pieni maailma kuin ympäröivä maailmankaikkeus sekä erilaiset kokeet kemian ja taikuuden alalla. Toisessa alaluvussa luon katsauksen tekniikkaan, eli ihmisen rakentamiin koneisiin, joita julisteissa kuvataan. Monia julisteita voi tarkastella kummastakin näkökulmasta, joten käsittelen osittain samoja julisteita molemmissa alaluvuissa.

Suuriruhtinas Mikaelin optikot eli Tietznerin veljekset toivat turkulaisten silmien eteen mikroskooppisen maailman kummallisine eliöineen. He kiersivät laajalti Venäjää, ja heidän kiertueensa Suomen alueella ulottui useisiin kaupunkeihin.¹⁷³ Aineistossani on yhteensä neljä kappaletta julisteita Tietznerin veljesten vierailulta Turussa vuodelta 1842, jolloin he esiintyivät Seurahuoneella ja koulurakennuksessa. Eräässä julisteista luvattiin:

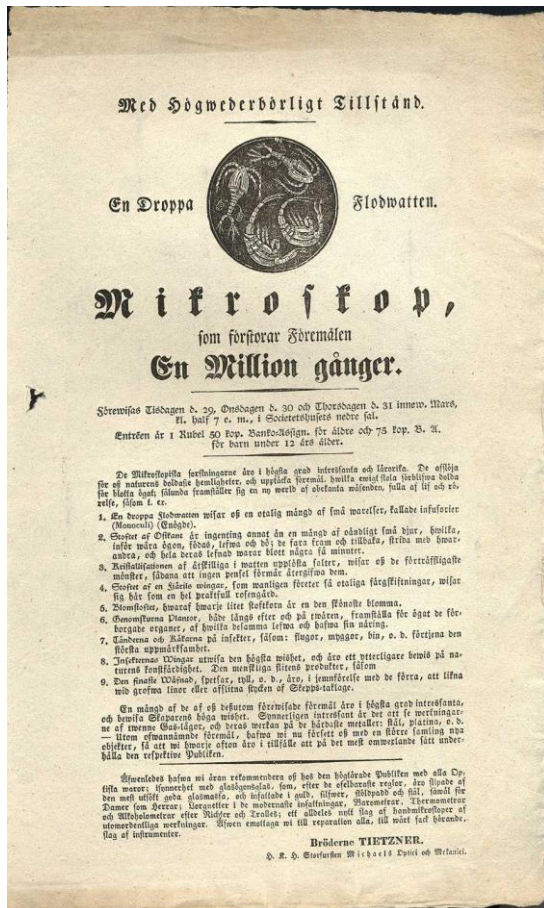
Mikroskooppiset tutkimukset ovat mitä suuremmissa määrin mielenkiintoisia ja opettavaisia. Ne paljastavat meille luonnon kätkeyimmät salaisuudet, ja havaitsevat kohteet, jotka ikuisesti pysyisivät piilotettuina paljaalta silmältä, siten ilmenee tuntemattomien olioiden uusi maailma, täynnä elämää ja liikettä [– –].¹⁷⁴

¹⁷¹ Hirn 1981, 49; Huhtamo 2012, 29–30, 154–159.

¹⁷² Marvin 1988, 7–8.

¹⁷³ Neljä vuotta ennen Tietznerin veljeksiä Helsingissä mikroskooppisia kuvia esitti tukholmalainen Jonas Lindbergh. Hirn 1981, 109–111.

¹⁷⁴ ”De Mikroskopiska Forskningarne äro i högsta grad intressanta och lärorika. De afslöja för oss naturens doldaste hemligheter, och upptäcka föremål, hwilka ewigt skola förblifwa dolda för blotta ögat, sålunda framställer sig en ny werld af obekanta wäsanden, fulla af lif och rörelse [– –].” Tietznerin veljesten juliste ”Mikroskop” 1942. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Kuva 7. Tietznerin veljesten julisteen “Mikroskop” (1842) yläreunaa koristavat eliöt, jotka asuttavat vesipisaraa. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, AABS, ÅAB.

Tietznerin veljesten julisteiden vetovoima perustui sanallisten keinojen lisäksi kuvitukseen (ks. kuva 7). Kyseinen piirroskuva pisarasta jokivettä muistuttaa Britanniassa vuonna 1828 julkaistua piirrosta *Monster Soup, commonly called Thames Water*.¹⁷⁵ Tietznerin veljesten julisteessa esitetään, että mikroskoopin lasin alla ihmisille tutuista asioista kuten juustonkannikasta tai vesipisarasta paljastuu mitä kummallisimpia eliöitä. Vesipisaran sisällään pitämän maailman ihmettely kuului 1800-luvulla tieteen speaktaakkeleja ja luonnon ihmeitä esitelleiden instituutioiden näytösvalikoimaan.¹⁷⁶ Tämä luonnon kummallisuus suhteutettiin Tietznerin veljesten julisteessa ihmiseen, joka kykyineen esitetään tieteen ja tekniikan vertailukohtana. Mikroskooppi paljasti sellaista, mitä paljaalla silmällä ei näe. Samaan tapaan julisteessa kuvattiin suelokiteiden ja hyönteisten siipien kauneutta:

¹⁷⁵ Mikroskoopin maailman tarjoamat selitykset saivat jalansijaa 1800-luvulla. Elämä koostui soluista ja pienienpienet taudinaiheuttajat kuten bakteerit olivat erilaisten sairauksien alkuperiä ja levittäjiä. *Monster Soup, commonly called Thames Water* on William Heathin kaiverrus, joka otti kantaa havaintoihin likaisen Thamesin veden yhteydestä Lontoon kolera- ja lavantautiepidemioihin. Jardine 2016, 526–527.

¹⁷⁶ Morus 2017, 216.

3. Veteen liotettujen monien suolojen kiteymät näyttävät meille oivimmat kuviot, sellaiset, joita yksikään pensseli ei kykene toistamaan.¹⁷⁷

[—]

8. Hyönteisten siivet osoittavat suurinta viisautta, ja ovat äärimmäinen todiste luonnon taidokkuudesta. – Ihmisen ahkeruuden tulokset, kuten 9. Hienoin kudin, pitsit, tylli, yms. ovat suhteessa edellä mainittuun, samantapaisia kuin karkeat liinat [—].¹⁷⁸

Viittaukset ihmiseen ja tämän kykyihin kytkeytyivät populaareissa tieteellisissä julkaisuissa uskonnolliseen retoriikkaan. Tietznerin veljesten mukaan mikroskoopin paljastamat luonnon salaisuudet ovat osoitus Luojan viisaudesta.¹⁷⁹ Tieteenhistorioitsija Bernard Lightman kirjoittaa tieteen popularisoija John George Woodista (1827–1889), jonka tuotantoon kuuluu vuonna 1872 julkaistu opas *Common Objects of Microscope*. Woodin kirjoituksessa toistuu lähes samanlainen ilmaisu kuin Tietznerin veljesten julisteessa: Jumalan luoman mikroskooppisen maailman värejä ja sävyjä ei pysty toistamaan edes taitavin pensseli tai kynä. Uskonnolliset teemat ja luonnollinen teologia olivat osa laajalle yleisölle, erityisesti lapsille, suunnattuja tiedekirjoja 1800-luvulla. Kirjoittajat etsivät ja osoittivat yhteneväisyyksiä luonnon ja ihmisten rakentamien ja valmistamien esineiden välillä. Ihmiset jäljittelivät tekemisissään luontoa alitajuisesti tai tarkoituksella, esimerkiksi lennätinverkkoa verrattiin ihmisen hermostoon. Tällaiset analogiat sisälsivät oletuksen, että samoin kuin lennätinverkolla on tekijänsä, myös ihmiskeholla ja luonnolla on Luojaansa.¹⁸⁰

1600-luvulla mikroskooppi oli harvojen tieteen tekijöiden väline, mutta 1700-luvulta alkaen instrumenttien valmistus yleistyi ja valmistuskustannukset sekä myyntihinnat laskivat. Samaan aikaan mikroskooppi levisi tiedemiesten laboratoriosta laajempaan käyttöön. Mikroskooppia kehitettiin niin, että suurennettuja kuvia heijastettiin seinälle, jotta suurempi yleisö pystyi katsomaan kuvia samaan aikaan.¹⁸¹ Mikroskooppisen maailman esittäjät hyödynsivät 1800-luvun alussa kehitettyä hydro-oksygeenista kaasuväliainetta eli kalkkivaloa, jota käytettiin myös taikalyhtyesityksissä. Hapen ja vedyn yhdistäminen pieneen määrään kalkkia

¹⁷⁷ “3. Kristallisationer af åtskilliga i watten upplösta salter, wisar oss de förträffigaste mönster, sådana att ingen pensel förmår återgivva dem.” Tietznerin veljesten juliste ”Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁷⁸ 8. Insekternas Wingar utwisa den högsta wishet, och äro ett ytterligare bewis på naturens konsfärdighet. – Den mensklige flitens produkter, såsom 9. Den finaste Wäfnad, spetsar, tyll, o. d., äro, i jemnförelse med de förra, att likna wid grofwa linor [—]. Tietznerin veljesten juliste “Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁷⁹ Tietznerin veljesten juliste ”Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁸⁰ Lightman 2007, 23–26, 187–196.

¹⁸¹ Jardine 2016, 517–524.

sai aikaan voimakkaan ja tasaisen valon.¹⁸² Tietznerin veljekset ilmeisesti käyttivät tällaista kalkkivaloa ja mainitsivat sen julisteissaan.¹⁸³

Mikroskooppisen maailman lisäksi turkulaiset pääsivät ihmettelemään teleskooppisia havaintoja. Vajaa kymmenen vuotta Tietznerin veljesten jälkeen Turussa esiintyi nimittäin Rudolf Borman, jonka näytöksen kuvaheijastukset oli myös toteutettu hydro-oksygeenisella kaasuvälillä. Ohjelmiston ensimmäinen osio koostui astronomiasta. Juliste on otsikoitu ”Maailmankaikkeuden kuvaelmat eli uusia optisia esityksiä Taiteen ja Luonnon alalta”¹⁸⁴. Ensimmäistä osiota kuvattiin julisteessa seuraavasti: ”Astronomia eli teleskooppinen maailmankaikkeuden kappaleiden ja niiden ihmeellisten liikkeiden esitys, suosittuine esitystapoineen.”¹⁸⁵

Esitykseen kuului muun muassa:

2) Täysikuu, kuten se näyttäytyy meille Teleskoopissa. [– –] 4) Laskuvesi ja nousuvesi. 5) Planetaario. Planeettojen ja niiden kuiden kierto auringon ympäri, Nik. Kopernikuksen järjestelmän mukaan. 6) Planeettojen kokosuhteet keskenään ja suhteessa aurinkoon, niin kuin suhteessa meidän maapalloomme. 7) Pohjoinen Pallonpuolisko eli taivaankansi merkittävimpine tähtikuvioineen.¹⁸⁶

Teleskooppi oli mikroskoopin tapaan tieteen tekijöiden käytössä 1600-luvulla ja levisi harrastelijoiden käyttöön 1700-luvun kuluessa. Ensimmäisen teleskoopin avulla löydetyn planeetan, Uranuksen, havaitsi William Herschel (1738–1822), joka oli ammatiltaan muusikko mutta äärimmäisen kiinnostunut teleskoopeista ja taivaankannen havainnoinnista.¹⁸⁷ Bormanin show’hun verrattavien taikalyhtyesityksien lisäksi astronomia

¹⁸² Hirn antaa kunnian kalkkivalon keksimisestä luutnantti Thomas Drummondille (1897–1840), ja valo tunnetaan nimellä ”*Drummond light*” esimerkiksi John Henry Pepperin kirjassa *The Boy’s Playbook of Science* (1869). Toisaalta kalkkivalon keksiminen liitetään myös sir Goldsworthy Gurneyhin (1793–1875). Joka tapauksessa keksintö ajoittuu 1800-luvun ensimmäisille vuosikymmenille. Pepper 1869, 124, 205; Hirn 1981, 105, 109. Sir Goldsworthy Gurneysta ja kalkkivalosta, ks. esim. BBC, *The History of the World, The 100 British Museum Objects, Oxy-hydrogen blowpipe*, verkkosivusto.

¹⁸³ Tietznerin veljesten juliste ”Hydro-Oxygen Gas-Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁸⁴ Rud. Bormanin juliste ”Verlds-tablåer eller nya optiska föreställningar från Konstens och Naturens gebit” 24.7.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁸⁵ ”Astronomie, eller Teleskopisk Framställning af verldskropparne och deras egendomliga rörelser, jemte ett populärt föredrag.” Rud Bormanin juliste ”Verlds-tablåer” 24.7.1851. Offentliga nöjen i Åbo, ÅABS, ÅAB.

¹⁸⁶ ”2) Fullmånen, såsom den visar sig för oss i Teleskopet. [– –] 5) Planetarium. Planeternas och deras månars lopp omkring solen, enligt Nik. Kopernici system. 6) Planeternas storleks-förhållanden sinsemellan och till solen, såsom ock till vår jord. 7) Nordliga Hemisphären eller himmelsklotet med dess förnämsta konstellationer.” Rud Bormanin juliste ”Verlds-tablåer” 24.7.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁸⁷ Bennett 2016, 538–539.

sai populaareja muotoja muun muassa pelikorttien ja taskukokoisen maapallojen muodossa.¹⁸⁸ Bormanin varsin opettavaisen näytöksen loppupuolelle mahtui ”humoristisia luonnoksia”, joihin lukeutuu ”Kuun asukas, Teleskoopin läpi nähtynä”.¹⁸⁹

Rudolf Bormanin hydro-oksygeenisella kaasupalloa toteutettuun näytökseen kuului astronomian lisäksi valoista ja väreistä rakennettuja ohjelmanumeroita. ”Optiskromaattinen illuusio” -ohjelmanumeron¹⁹⁰ kuvattiin koostuvan kaikista kirkkaimmista linja- ja värimuutoksista. Optisen näytöksen lopuksi Bormanin juliste lupasi voimakkaan valon, joka muistutti aurinkoa ja kehitti suurimpia lämpöasteita.¹⁹¹ Lähes kaksikymmentä vuotta aikaisemmin eli vuonna 1835 *mechanicus* Mathias Becker esitti turkulaisille kirkkaita kemiallisia palamisreaktioita. Becker oli taikuri, joka listasi julisteessaan näytöksensä ensimmäisen osan sisältöä eli ”silmille varsin miellyttäviä Kemian ja Fysiikan kokeita”¹⁹² seuraavasti:

1:0 Kemiällisen valmisteen avulla kasvien kasvattaminen 10:stä 15:sta minuutissa, prof. Humboldin tapaan. 2:0 Kemiällinen tykkitulo sekoittamalla kahta kaasulajia, happea ja vetykaasua. 3:0 Loistava tuli eli teräksen polttaminen hapen avulla. 4:0 Tuliratas vetykaasusta, joka muodostaa melkoisia tähtimuunnoksia. 5:0 [epäselvä sana], eli fosforin polttaminen hapen avulla, muodostaen aurinkoa muistuttavan loisteen. 6:0 kemiällinen tulisuihkulähde ilman savua, joka käsittää sinisiä, punaisia ja valkoisia tulia kahden lehteä muistuttavan säteen, 15:sta 18:sta korkean, sisällä; silmälle miellyttävä ilmiö.¹⁹³

1700-luvun lopulla palamisreaktio oli kemistien tutkimuksen kohteena, ja julisteessa nimetty happikaasu löydettiin niihin aikoihin.¹⁹⁴ Aineistossani ei ole toista julistetta, jossa yhtä

¹⁸⁸ Taikalyhtyesityksien kuvia, pelikortteja ja taskukokoisia maapalloja *Science Museum*in kokoelmissa. Ks. Science Museum, *Starry nights: astronomy and popular imagination*, verkkosivusto.

¹⁸⁹ ”Humoristiska Skizzer. Månens innevånare, sedda genom Teleskop.” Rud Bormanin juliste ”Verlds-tablåer” 24.7.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁹⁰ Kyseessä oli todennäköisesti esitys, jossa taikalyhdyn aukon eteen asetettiin kaksi pyörivää levyä. Kankaalle heijastui jatkuvasti muuttuvia värejä, muotoja ja viivoja. Hirn 1981, 113–115.

¹⁹¹ Rud Bormanin juliste ”Verlds-tablåer” 24.7.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁹² ”För ögat mycket angenäma Chemiska och Physiska experimenter”. *Mechanicus* Beckerin juliste ”Mechanisk, Physisk, Chemisk och Phantasmagorisk föreställning” 28.4.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁹³ ”1:0 att genom chemisk präparat uppdraga växter inom 10 à 15 minuter, af Profess. Humbold. 2:0 Chemisk canonade genom blandning af twänne gasarter, syre och vätgas. 3:0 Brillant eld eller stålsz förbränning genom syre. 4:0 Ett eldhjul genom vätgas, som bildar åtskilliga stjerneförändringar. 5:0 [epäselvä sana], eller phosfors förbränning genom syrgas, bildande ett sken, liknande Solens. 6:0 En chemisk eldfontaine utan rök, som uppfattar blå, röd och hwit eld uti twänne blad lika stråler, 15 till 18 for högt; ett för ögat angenämt phenomen. *Mechanicus* Beckerin juliste ”Mechanisk, Physisk, Chemisk och Phantasmagorisk föreställning” 28.4.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁹⁴ Kunnian tästä on saanut perinteisesti kemisti Antoine Laurent de Lavoisier (1743–1794). Bowler ja Morus kuitenkin analysoivat Lavoisierin perintöä 1800-luvun alun kemistien toiminnalle ja toteavat, ettei varsinaisesta ”kemian tieteellisestä vallankumouksesta” ollut kysymys. Huolimatta siitä, että jotain Lavoisierin tutkimuksista eli eteenpäin 1800-luvulle, paljon muuttui ja ajateltiin toisin. Bowler & Morus 2020, 58–82.

runsaasti kuvailtaisiin erilaisia palamisreaktioita. Kuten Bormanin julisteessa lähes kaksikymmentä vuotta myöhemmin, Becker korosti ohjelmanumeronsa kokeiden näyttävyyttä ja kirkkautta vertaamalla niitä auringon loisteeseen.

Bernard Lightmanin mukaan nimenomaan visuaalisuus ja speaktaakkelinomaisuus olivat avainasemassa siinä, että tieteen popularisoijat John George Wood ja John Henry Pepper (1821–1900) saivat suuren suosion viktoriaanisessa Englannissa. Molemmat loivat katsojien silmien eteen suurikokoisia optisia illuusioita, jotka osoittautuivat yleisömenestyksiksi. Wood kuvitti luentojaan ja Pepperin johtaman *Polytechnic Institutens* showvalikoimaan kuului muun muassa kuuluisa Pepperin aave -niminen optinen illuusio.¹⁹⁵ 1800-luvulla vallitsi laajemminkin visuaalisuuden ja esille asettamisen kulttuuri, mikä näkyi panoraamojen suosiossa, maailmannäyttelyiden järjestämisessä sekä museolaitoksen kasvussa. Aikalaiset elivät kasvavan kuvatuotannon keskellä. Katsominen miellettiin objektiiviseksi havaitsemisen keinoksi, ja näköaisti tavaksi oppia ja saada tietoa maailmasta. 1800-luvun laboratorioiden kokeet olivat visuaalisesti näyttäviä.¹⁹⁶

Tämä ilmiö heijastui tutkimiini julisteisiin monin tavoin. Itse julisteiden visuaalinen ilottelu ja kaiverretut kuvat edelsivät valokuvauksen ja väripainokuvien aikaa. Näköaisti nousee esiin esitysten ja tieteen kuvauksissa. Sekä julisteiden että ohjelmanumeroiden otsikoissa toistuu sana ”optinen”. Näytökset perustuivat katsomiseen, ja kemiallisia kokeita kuvattiin näin ollen ”silmälle miellyttäväksi” ja mikroskooppista maailmaa ”paljaalle silmälle näkymättömäksi”. Toinen julisteissa esiin nouseva aisti on kuuloaisti. Esitysten äänimaailmaa saatettiin kuvailla kertomalla musiikista, joka soi esityksen taustalla.¹⁹⁷ Kuitenkaan retoriikka ei ole samanlaista; esimerkiksi ”korva” ei sanana esiinny julisteissa samoin kuin ”silmiä”.

Suurikokoiset, optiset illuusiot kiehtoivat yleisöä, ja 1800-luvulla mikroskooppiesityksien pitäjät kehuskelivat suurennoksillaan.¹⁹⁸ Tietznerin veljekset käyttivät ajalleen tyypillistä mainoskeinoa. Heidän julisteissaan on korostettu lihavoidulla ja suurella fontilla sanoja ”Mikroskooppi, joka suurentaa kohteen miljoonakertaiseksi” nimenomaan niin, että sanat ”mikroskooppi” ja ”miljoonakertaiseksi” saavat suurimman painoarvon (ks. kuva 8). Koon korostaminen toistuu mainoskeinona eri tavoin tutkimissani julisteissa. *Mechanicus* Becker kuvasi laajaan ohjelmatarjontansa kuulunutta fantasmagoriaa näin: ”Fantasmagoria

¹⁹⁵ Lightman 2007, 36–37, 167–168. Ks. myös Sleight 2017, 395.

¹⁹⁶ Syrjämaa 2007, 71–72; Morus 2017, 213.

¹⁹⁷ Esim. Samuel Samelsonin juliste ”Optisk Konst-Museum” 1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

¹⁹⁸ Hirn 1981, 109; Jardine 2016, 524.

jättiläismäisessä koossa tai vanhojen egyptiläisten mysteerit. Kaikki nämä ilmiöt [– –] kasvavat kunnes saavuttavat jättiläismäisen kokonsa, mutta palautuvat verkalleen hitaan adagion aikana alkuunsa olemattomiin.”¹⁹⁹ Samaan tapaan C. A. Schmidt mainosti dioraamaansa korostamalla sen 12 000 qvardrattumin pinta-alaa vuonna 1842.²⁰⁰

Koko sekä toinen visuaalinen elementti eli luonnonmukaisuus mainitaan Fredrik August Danielin julisteessa, jossa mainostettiin tiedettä ja taidetta rakastavalle yleisölle suunnattua etnologista taidemuseota seuraavasti:

”Se koostuu 5 ihmisrodusta, tai suurista ihmisheimoista maapallolla, kahdestakymmenestä erillisestä kansasta kaikista maailmanosista, esitettyinä fysiognomisesti luonnonmukaisina vahamuotokuvia, luonnollisessa koossa.”²⁰¹

Fysionomiassa tutkittiin ihmisen kasvopiirteiden ja psykologisten ominaisuuksien vastaavuutta. Sen juuret ovat antiikin ajoissa, ja 1800-luvulla sen avulla pyrittiin tunnistamaan rikollisia taipumuksia.²⁰² F. A. Danielin julisteessa se liitettiin ihmisrotujen erotteluun ja arvottamiseen. Julisteessa katseen vangitsevat kaksi eksotisoitua piirroskuvaa ihmisprofiileista (ks. kuva 9). Nykynäkökulmasta fysionomia näyttäyty pseudotieteenä, mutta erityisesti populaarin tieteen kentällä käytiin 1800-luvulla keskustelua siitä, mikä oli tiedettä ja mikä ei. Fysionomian ohella frenologia sekä animaalinen magnetismi olivat suosittuja luentojen aiheita tieteestä kiinnostuneen yleisön mielestä 1800-luvulla.²⁰³

¹⁹⁹ ”Phantasmagori uti kolossalisk storlek eller de gamla Egyptiernas mysterier. Alla dessa phenomener [– –] tilltaga tills de uppnått sin kolossala storlek, men återgå långsamt under ett sakta adagio till sitt första intet.” Mechanicus Beckerin juliste ”Mechanisk, Physisk, Cheisk och Phantasmagorisk föreställning” 1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁰⁰ C. A. Schmidtin juliste ”Diorama” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁰¹ ”Det består af de 5 människoracerna, eller den stora människofamiljen på jordklotet, i 20 särskilda nationer från alla verldsdelar, framställde i physiognomiska naturtrogna porträtter i vax, i naturlig storlek.” F. A. Danielin juliste ”Ett Stort Ethnologisk Konstmuseum” 1856. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁰² Encyclopædia Britannica, Physiognomy, Britannica Academic 28.8.2008, ensyklopedia.

²⁰³ Frenologiassa puolestaan tutkittiin yhteyksiä aivojen rakenteen ja persoonallisuuden välillä. Animaalisessa magnetismissä eli mesmerismissä puolestaan saatiin kohde reagoimaan eri tavoin manipuloimalla ihmisen kehossa olevia magneettisia nesteitä. Tämä tehtiin esimerkiksi tuijottamalla kohdetta silmiin tai liikuttamalla käsiä tämän kehon yläpuolella. Morus 2020, 422–427.

Med Högvederbärligt tillstånd
föreläsa
i dag **Söndag den 13 Juli.**
från kl. 6 till 10 e. m., samt följande söndagar från kl 10 till 1 f. m. och från 3 till 10 e. m.,
utl Kapten Hjelts gård vid Nikolalorget hos Restaurören Wallholm:

Ett Ethnologiskt R O N S T M U S E U M.

Det består af de 5 människoracerna, eller den stora människamängden på jordklotet, i 20 särskilda naturer från alla världdelar, framställda i physiognomiska naturtroga porträtter i vas, i naturlig storlek.

Den Kaukasiska racen:
1. En Turkerkessa från Kaukasien.
2. En Grek af ren Kaukasisk blod.

Den Mongoliska racen:
3. En Garver-qvinnan från Indo-China.
4. En Negor-Turk.
5. En Kalmük.
6. En Japansk, pikäknge.

Den Etiopiska racen:
7. En Abaldé Nake-Arab.
8. Gnam, en höfding af de Jemiska Morocconer.
9. En Hottentott.

Den Amerikanska racen:
10. En Saki-Indianer.
11. En samer gren af samma stam.
12. En Otobehöding bland de Nord-Amerikanska Indianerna.

Den Malajiska stammarna:
13. Te Kevill, en Ny-Zeeland höfding.
14. En infödd från Malacca.
15. En Papuaner från Australien.
16. En Tasmanier-höfding.

27. Adam och Eva utöfna af paradiset.
28. Adam och Eva i Paradiset och Christi korsfästelse.
29. Mytologiska grupper: Natten med sinnen och döden i armarna.
30. En Spansk drottning.
31. Lilla Putera från Jemalia, Central-Amerika: gossen är 17 och flickan 13 år gammal, efter afbildningen i naturlig storlek.

En cigarr-rökande Neger (automat), den föreste och nyaste uppfinning i mekaniken.

AF DENNA SAMLING FRAMSTÄLLAS FÖLJANDE ETHNOLOGISKA GRUPPER:

En rid, intressant Indian, i stiel med en stor Orm. — En sofvande Ny-Zeelandiska och en badande tannerad Ny-Zeelandis-höfding.	Mongoliska barn från det lara af Asien, klädda med blomster. — En grupp af 6 Kalmücker från Kamschatka, synsättas med Huvudklämfaget.	Arbetande Indianer och Neger vid silfvergruvarna i Peru. — Guldgärfvare i Australien.
--	---	---

FLORENTISK KONSTFLIT:
Ett Paradis-äpple, hvart ses Adam och Eva, Djer och Foglar, Träd och Blomster. Den andra hälften af äpplet visar Christi korsfästelse; äpplet är utöfadt i Herrens liknande mass.

**FÖRSTENADE DJUR FRÄN FORNTIDEN,
EN PERUANSK MUMIE**
i sittande ställning med alla dess medel till conservering, funnen i en klippa, och antagas vara omkring 2000 år gammal.

Entrén är 20 koppek silfver, för barn 20 koppek.

Kabinetet innehåller öfver 1000de konst- och naturföremål, utöfde af en skicklig Artist, som har vunnit flera prismedaljer för Plastiska konstverk; Undertrykt hoppas, att denna Konstsamling skall intressera den konst- och vetenskapssökande publiken, och inbjude derföre till ett tillfälligt besök.

F. A. DANIEL.

1879. J. W. 1300 & Co. 1879.

Kuva 9. F. A. Danielin näytöksen ohjelmaan kuului niin vahanukkeja, automaatteja kuin perulainen mumio. Katseen vangitsevat kuvat eksotisoiduista ihmishahmoista. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Visuaalisena elementtinä julisteissa korostettiin myös näytöksen valaistusta, mikä tehtiin usein sanoin ”*ekläivering*” eli juhla-valaistus. Esimerkiksi Samuel Samelson kuvaili vuonna 1841, miten iltaisin tuli valaisi panoraaman ja kaunisti näin illuusiota.²⁰⁴ Sähkövalo mainitaan yhdessä kokoelmaan kuuluvassa ohjelmalehtisessä, jonka mukaan neiti Marie Arbre esitti sähkövalojen loisteessa maagisfantastisen elävien utukuvien iltaman. Ajoitan sanomalehtiarkistoon tehtyjen sanahakujen perusteella tämän ohjelmalehtisen vuoteen 1879.²⁰⁵ Aineistoni perusteella vaikuttaa siis siltä, että aikarajaukseni puitteissa turkulaiset ihastelivat lähinnä tulenliekkien ja kaasuvalojen loistetta. Toisaalta sähkö oli osa populaaria tiedettä jo ennen, kuin sähkövaloja kehitettiin ja ne yleistyivät 1800-luvun loppupuolella.

²⁰⁴ Samuel Samelsonin juliste ”Optisk Konst-Museum” 1841. Ks. myös esim A. Rungaldierin juliste ”En Stor Konst-Utställning med trettio olika variationer. S.t Petersburg i Åbo” 1852. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁰⁵ Vuonna 1879 professori Ch. Arbre Wienistä mainosti *Åbo Postenissa* suurta fantastista iltamaa, jonka ohjelma vastaa Åbo Akademin kokoelmissa säilynyttä ohjelmalehtistä. ”Program, Till slut: Eld- och färgspel” [ajottamaton]. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB, vrt. *Åbo Posten* 2.9.1879, 1.

Sähkön mystisiä voimia esiteltiin yleisöille Lontoossa jo 1700-luvulla, ja ensimmäisessä maailmannäyttelyssä Lontoon Kristallipalatsissa vuonna 1851 oli esillä sähkölaitteita.²⁰⁶ On mahdollista, että sähköä esitettiin Turussa aikarajaukseni puitteissa, mutta nämä julisteet eivät päätyneet Åbo Akademin kokoelmaan.

Tieteenhistorian tutkimuksessa 1800-luku on nähty perinteisesti tieteen ammattimaistumisen aikana ja populaari tiede on erotettu ammattimaisesta tieteestä. Tiedettä tuottivat tietentekijät, ja tiede levitettiin laajemmalle yleisölle erilaisten medioiden kautta.²⁰⁷

Ammattimaisessa ja populaarissa tieteessä kuvattiin luontoa ja selitettiin tutkittavia ilmiöitä eri tavoin. Ensimmäisessä asioiden väliset suhteet esitettiin hierarkkisin ja teoreettisin, toisessa suoraviivaisina ja maagisina. Ammattimaisessa tieteessä luonto oli tieteelle alistettu tutkimuskohde, josta etsittiin säännönmukaisuuksia. Populaareissa esityksissä luonto oli aktiivinen ja kunnioitettu toimija, ja mielenkiinnon kohteena sen kummallisuudet.²⁰⁸ Jos tulkinnassa mukailee tätä jakoa, näyttäytyy luonto Tietznerin veljesten julisteessa populaarille tieteelle tyypillisesti kummallisena ja jopa maagisena, paljaalle ihmissilmälle näkymättömien kummallisten olentojen asuttamana maailmana. Carolyn Marvinin mukaan sähkö oli 1800-luvun lopulla ehtymätön kiehtovuuden sekä pelon lähde.²⁰⁹

Jännitys ja jopa hallittu pelko olivat yleisiä elementtejä kiertäneiden näytösten kulttuurissa. Silja Parkkalin mukaan tieteen ja humpuukin rajamailla sijainneissa vahakabineteissa kävijöitä kiehtoivat nimenomaan poikkeavuudet ja kauhukammioisuus.²¹⁰ 1700-luvulta lähtien suosiotaan kasvattivat fantasmagoriat, joissa loihdittiin esiin outoja ja kammottavia harhakuvasarjoja. Näitä illuusioita heijasti taikalyhtykone eli *laterna magica*, joka liikkui äänettömästi niin, että kuvat suurenivat ja pienenivät yleisön silmien edessä.²¹¹ Tällainen kauhuesitys seurasi *mechanicus* Mathias Beckerin kemiallisia kokeita vuonna 1835.

Taikuuden ja kauhujen elementit olivat läsnä myös kreikkalaisen hovitaikuri ja professori Carl Bilsin julisteessa vuodelta 1851.²¹² Julisteen mukaan näytöksessä oli luvassa ”kaksikymmentä useaa mainiota fantastista, magneettista, nekromantista ja demonologista taidonnäytettä, à la

²⁰⁶ Syrjämaa 2007, 191–192; Bowler & Morus 2020, 408–409, 413–415.

²⁰⁷ Bowler & Morus 2020, 406.

²⁰⁸ Marvin 1988, 112–113; Lightman 2007, 35–36.

²⁰⁹ Esimerkiksi kuvaukset ja kuvitelmat sähköisistä luonnonilmiöistä, sähkön parantavasta vaikutuksesta sekä ihmisistä, jotka omasivat sähköisiä voimia. Marvin 1988, 118–119, 129–136.

²¹⁰ Parkkali 2016, 15–20.

²¹¹ Hirn 1981, 95–101.

²¹² Sven Hirn kirjoittaa taikuri Carl Bilsistä sekä hänen veljestään Adolph Bilsistä, ks. Hirn 2002b, 150–151.

tohtori Faust, tai esitys näennäisestä taikuudesta”²¹³. Ohjelmanumeroihin kuului muun muassa pohjaton pullo, joka täyttyi erilaisista viineistä, likööreistä ja muista juomista, joilla yleisöä kestettiin.²¹⁴ Helsingissä Bilis esitti ohjelmanumeron ”ilmassa vapaasti nukkuva kreikatar Atalanta”²¹⁵, jossa hän ilmeisesti vaivutti avustajansa magneettiseen uneen ja sai tämän muun muassa vastaamaan kysymyksiin. Ohjelmanumero sai murskaavan kritiikin *Helsingfors Tidningarissa*. Bilis esitti ohjelmanumeroaan ilmeisesti somnambulismina sekä animaalisena magnetismina, mutta lehden mukaan Bilisin esitys oli tiedettä kohtaan epäluottamusta herättävää ilveilyä.²¹⁶ Kritiikin kohteeksi päätyi myös Bilisin juliste, josta kirjoitettiin seuraavasti: ”Niin paljon enemmän meidän mielestämme hra Bilis voi tulla toimeen ilman nykyään kerrassaan vanhentunutta puoskarointia julisteissa, jotka kantavat varoittavaa mottoa: ’katso, kuule, ja vaikene!’.”²¹⁷ Julisteen yläreunan painokuvassa irvistelevät paholaismaiset olennot, ja niiden keskellä enkelisiipinen hahmo sekä parrakas kaapuun mieshahmo, joka muistuttaa menneiden aikojen oppineita (ks. kuva 10).

Tieteen, kauhun ja taikuuden yhteisen historian näkökulmasta mielenkiintoinen on Bilisin julisteen viittaus tohtori Faustiin. Kyseessä on vanha tarina, josta inspiroituneena kirjailija ja tutkija Johan Wolfgang von Goethe (1749–1832) kirjoitti kaksiosaisen samanimisen näytelmän. Tarina sielunsa paholaiselle myyneestä tohtori Faustista oli oletettavasti tuttu lukevalle turkulaiselle yleisölle. Goethen näytelmää esitettiin teatteritalon näyttämöllä, ja se löytyi ajan turkulaisten kirjakauppojen valikoimista.²¹⁸ Myös Bilisin aikalaisen taikuri Ludwig Döblerin (1801–1864) esityksissä oli viittauksia Faustin aikaan eli taikuuden hallitsemaan mystiseen menneisyyteen.²¹⁹ 1800-luvun alkupuoli ja puoliväli olivat kauhuromantiikan suosion aikaa Suomessa. Kulttuuri- ja aatehistoriaa tutkinut Jukka Sarjala kuvaa kauhuromantiikkaa populaariksi viihteeksi, jota lukeva keskiluokka kulutti

²¹³ ”20 åtskilliga utmärkta Fantastiska, Magnetiska, Necromantiska och Demonologiska konststycken eller framställning af skenbart trolleri [–]”. Carl Bilsin juliste ”Fantastiska, Magnetiska, Necromantiska och Demonologiska konststycken” 20.10.1851. Offentliga nöjen i Åbo, ÅABS, ÅAB.

²¹⁴ Carl Bilsin juliste ”Fantastiska, Magnetiska, Necromantiska och Demonologiska konststycken” 20.10.1851. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²¹⁵ ”i luftet fritt sovande grekinna Atalanta”. *Helsingfors Tidningar* 10.12.1851, 1.

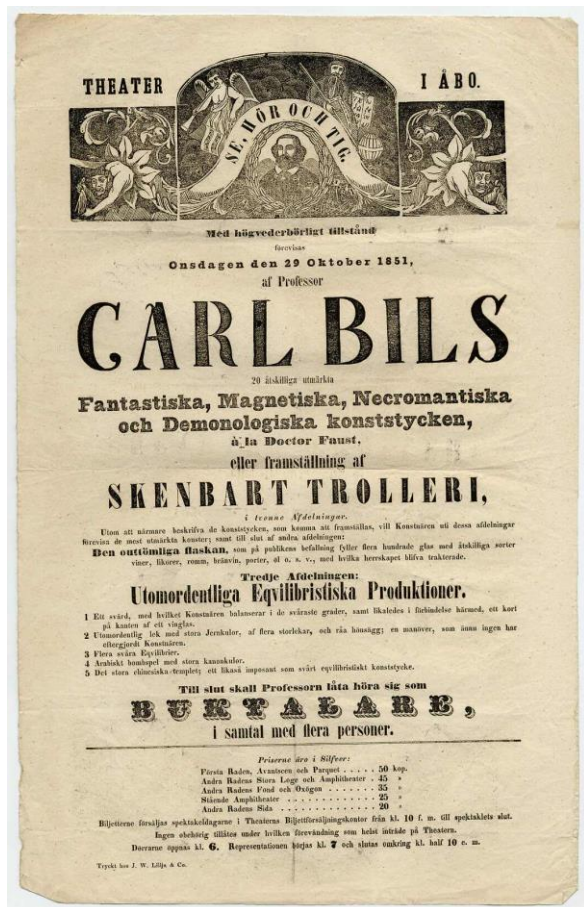
²¹⁶ *Helsingfors Tidningar* 10.12.1851, 1. Magneettiset unet ja unissakävely esiintyvät samoihin aikoihin Suomessa esimerkiksi Axel Gabriel Ingeliuksen (1822–1868) kauhuromaanissa *Det gråa slotet* (1851). Sarjala 2007, 166–170.

²¹⁷ ”Så mycket hellre anse wi Hr Bilis kunna umbära ett numera alldeles urmodigt charlataneri på affischerna, hwilka bära det affkräckande måttet ’se, hör och tig!’.” *Helsingfors Tidningar* 06.12.1851, 1.

²¹⁸ Ks. esim. *Åbo Underrättelser* 14.04.1832, 4; *Åbo Underrättelser* 16.07.1834, 3; *Åbo Tidningar* 01.07.1840, 4; *Åbo Underrättelser* 12.12.1851, 8.

²¹⁹ During 2002, 113.

käännöskirjallisuuden²²⁰, melodramaattisten näytelmien sekä sanomalehdissä ilmestyneiden jatkokertomusten muodossa.²²¹

Kuva 10. Professori Carl Bilsin julisteen visuaalista ilmettä hallitsevat esiintyjän nimi sekä yläreunan kuvitus, jossa seikkailevat niin enkeli kuin paholaismaiset hahmot. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Julistekokoelman taikureihin kuuluu venetsialainen Andreas von Olivo²²², jonka julisteita on säilynyt peräti kahdeksan kappaletta, seitsemän vuodelta 1838 ja yksi vuodelta 1866. Hän esiintyi Turussa vuonna 1838 otsikon ”*En Ny Konst-Production*” eli ”Uusi Taideproduktion” alla. Julisteessa kuvattiin, että esitys oli ”[–] haettu Luonnonmagiasta, Fysiikasta ja

²²⁰ Kauhuro mantiikassa inspiroiduttiin tieteestä. Mary Shelley (1798–1851) kirjoitti tieteestä, sen mahdollisuuksista ja kauhuista romaanissaan *Frankenstein; or, the Modern Prometheus* (1818). Mahdollisesta reseptiosta Suomessa vaikuttaa löytyvän varsin niukasti jälkiä historiallisista lähteistä, esimerkiksi sanahaku ”Frankenstein” digitoitun sanomalehtiarkistoon ei anna Mary Shelleyn teokseen liittyviä osumia. Kuitenkin Frankensteinin tarina saattoi olla tuttu 1800-luvun alun suomalaisille.

²²¹ Sarjala 2007, 32–47, 76–85.

²²² Tarkemmin Andreas von Olivosta, ks. Hirn 2002b, 106–107.

Mekaniikasta, sekä esitetty täysin uudella tavalla, ilman muiden apua [– –].”²²³

Ohjelmanumeroihin kuului muun muassa ”Noiduttu joululahja”, joka oli ”mielenkiintoinen Philadelphian Koe, jonka von Olivo 102 kertaa, suurella suosiolla, toistanut Pietarissa.”²²⁴

Olivo nimittää ohjelmanumeroitaan sanalla ”*experiment*” eli koe.²²⁵ Luonnonmagiaa harjoitettiin 1600-luvulla tieteentekijöiden piirissä. Siinä pyrittiin ymmärtämään luonnon salaisia ja piilotettuja ominaisuuksia, esimerkiksi magnetismia, jossa kappaleet vaikuttivat toisiinsa ilman fyysistä kontaktia.²²⁶ Luonnon salatut piirteet materialisoituivat temppujen ja mekaanisten tai optisten koneiden muodossa, ja näin ollen erilaiset peilit, linssit ja automaattit, joiden mekaniikkaa ei tunnettu, lukeutuivat luonnonmagiaan.²²⁷ 1700-luvulta alkaen taikurit rinnastivat esityksensä luonnonmagiaan ja kutsuivat itseään luonnonfilosofeiksi tai professoreiksi.²²⁸ Tämä traditio näkyy sekä professorina esiintyneen Carl Bilsin että von Olivon julisteissa.

Andreas von Olivo mainosti julisteissaan esiintyvänsä ”à la Pinetti” tai ”à la Gujot”. Taikuri Giovanni Pinetti (1750–1803) oli tunnettu prameilevasta ja näyttävänsä tyylistään, ja hänen repertuaariinsa kuului sähkö- ja magnetismi-illuusioita sekä automaatteja. Edme Gilles Guyot (1706–1786) oli puolestaan tieteen popularisoija, joka valmisti taikakojeita ja tieteellisiä instrumentteja. Von Olivon esitykseen ”à la Gujot” kuului automaatti, joka oli julisteen mukaan ainoaa laatuaan Euroopassa.²²⁹ Automaattit olivat osa niin teknisten keksintöjen kuin taikuuden historiaa, ja niitä löytyy useista tutkimistani julisteista. Palaan automaatteihin uudestaan seuraavassa, tekniikkaa ja mekaniikkaa käsittelevässä alaluvussa.

1700-luvun lopun taikureiden epäiltiin välillä yltävän peräti yliluonnollisiin tekoihin, mutta lähtökohtaisesti yleisö piti taikurien esityksiä taitavasti tai vähemmän taitavasti toteutettuina illuusioina.²³⁰ Tutkimissani taikaesitysten julisteissa ei varsinaisesti kuvattu henkimaailmaa tai yliluonnollisuutta vaan yksittäisiä ohjelmanumeroita, joiden keskiössä oli esiintyjän taito eikä yliluonnollisuus. Kulttuurihistorioitsija Marjo Kaartinen korostaa, että 1800-luvun

²²³ ”[– –] hämtad utur den naturliga Magien, Physiken och Mekaniken, samt framtald på alldeles nytt sätt, utan andras tillhjelp [– –].” A. von Olivon juliste ”En Ny Konst-Production” 5.9.1838. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²²⁴ ”Den förtrollade ulgäfwan. Ett intressant Experiment af Philadelphia, hwilket von Olivo 102 gångor, med stort bifall repreteradt i S:t Petersburg.” A. von Olivon juliste ”En Ny Konst-Production” 2.9.1838. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²²⁵ A. von Olivon juliste ”En Ny Konst-Production” 2.9.1838. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²²⁶ Morus 2017, 36–37.

²²⁷ During 2002, 17–21.

²²⁸ During 2002, 85.

²²⁹ During 2002, 87, 92–95.

²³⁰ During 2002, 92–93. Tämä päti myös suomalaiseen yleisöön, ks. Nevala 2011, 9–10, 26–27.

loppupuolella tällainen viihteellinen taikuus oli tiiviissä vuorovaikutuksessa spritualismin ja henkimaailmaa tavoitteleiden meedioiden kanssa. Muodissa oli antispiritismi, jossa taikurit pyrkivät paljastamaan meedioiden esittämät ihmeet huijauksiksi. Tämä tehtiin kuitenkin niin maagisesti, että se kiehtoi katsojia itsessään.²³¹ 1800-luvun lopulla suosiotaan kasvattaneet salatieteet vahvistuivat tiiviissä yhteydessä yhteiskunnan muutoksiin kuten tekniseen kehitykseen ja luonnontieteelliseen tutkimukseen.²³² Vaikka ”spiritismi” ja ”antispiritismi” eivät esiinny käsitteinä vielä 1830–1860-lukujen julisteissa, voi aineistostani kuitenkin huomata yhteneväisyyksiä 1800-luvun lopun taikaesitysten sanaston kanssa.²³³ Esimerkiksi Kaartisen tutkima Faustinus mainosti ”uusia kokeita magiassa” sekä ”uusimpia maagisia ja antispiritistisiä kokeita”.²³⁴ Tämä muistuttaa von Olivon julisteiden sanavalintoja.

Huolimatta siitä, että populaarin tieteellä ja taikuudella on tiivis yhteinen historia, historiantutkimuksessa niitä tarkastellaan usein jommastakummasta näkökulmasta. Erityisesti englanninkielisessä populaarin tieteen historiantutkimuksessa Lontoon *Adelaide Gallery* ja *Polytechnic Institute* näyttäytyvät ohittamattomina tieteen esittämisen paikkoina.²³⁵ Toisaalta ne saavat paikkansa myös taikuuden historiantutkimuksessa. Simon During tarkastelee *Polytechnic Institutea* paikkana, jonka menestyksen takasi nimenomaan kekseliäs taikuuden ja illuusoiden kehittäminen sekä esittäminen.²³⁶ Duringin mukaan 1700-luvulta alkaen taikurit yhdistelivät taikatemppeja ja tiedettä sekä matematiikkaa tieteen popularisoinnin ja opettavaisuuden hengessä. Pinettin sekä muiden ajan taikureiden show’t olivat riippuvaisia tieteen ja tekniikan keksinnöistä, ja monesti taikurit valmistivat ja myivät instrumentteja.²³⁷

Tieteenhistoriassa ammattimaista ja populaaria tiedettä on tarkasteltu erillisinä ilmiöinä, mutta samalla niiden vuorovaikutusta on korostettu. Carolyn Marvinin mukaan ne inspiroituvat toisistaan: showmiehet käyttivät tieteen termistöä ja tieteen tekijät puolestaan hyödynsivät magian ja mysteerin viihdearvoa.²³⁸ Bernard Lightman korostaa, ettei tieteen tekijöiden ja popularisoijien jako ollut mustavalkoinen, vaan osa tieteen tekijöistä otti popularisoijan roolin

²³¹ Rajanveto spiritistien ja antispiritistien välillä oli ajoittain mutkikasta. Molemmat termit olivat trendikkäitä, ja esiintyjät käyttivät niitä välillä ohjelmamainoksissaan rinnakkain. Räsänen 2018, 61.

²³² Leskelä-Kärki & Harmainen 2021, 10–13.

²³³ Mainintoja antispiritismistä ja spiritismistä löytyy kokoelman myöhemmistä julisteista, molemmat sanat esiintyvät esimerkiksi Nina Boscon julisteessa. Ks. Familjen Giordanon & Nina Boscon juliste ”En ny fantastisk, spiritisk och magisk andra föreställning.” 1.4.1883. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²³⁴ Kaartinen 2020, 13–14, 140–144, 174–176.

²³⁵ Instituutioista kerrotaan kaikissa tieteen populaarin historian tutkimuskirjallisuudessa, jota luin. Ks. Bowler & Morus 2020, 413; Lightman 2007, 167–218; Sleight 2017, 381–385.

²³⁶ During 2002, 142–149.

²³⁷ During 2002, 88–89.

²³⁸ Marvin 1988, 110–113, 142–143.

kirjoittaessaan ja luennoidessaan laajemmalle yleisölle.²³⁹ Tämä sisältää ajatuksen siitä, että tiedettä tekivät ammattilaiset, ja popularisoijien rooliksi jäi välittää tiedettä passiiviselle yleisölle. Uudemmassa tutkimuksessa tiedettä ei nähdä yksistään tieteentekijöiden luomuksena vaan käsitys siitä, ketkä vaikuttivat siihen, mitä tiede oli, on laajentunut. Tieteenhistorioitsija Iwan Rhys Morus kirjoittaa, että kokeiden esittäminen yleisöille kuului olennaisesti tieteen tekoon ja kokeellisuuden kulttuuriin 1800-luvulla. *Polytechnic Institutens* toimijoilla oli yhtä paljon yhteistä tieteen tekijöiden kuin showmiesten kanssa.²⁴⁰ Lisäksi Morus korostaa yhdessä tieteenhistorioitsija Peter J. Bowlerin kanssa yleisöjen roolia. Yleisöt eivät olleet passiivisia vastaanottajia vaan aktiivisia toimijoita, joka tulkitsivat ja uudelleen määrittivät tiedettä.²⁴¹

Tiede esitettiin tutkimissani julisteissa katseen kohteena ja näytöksen vetonaulana. Sen kuvaukset käsittelivät muun muassa mikroskooppista maailmaa, astronomiaa, kemiaa, magnetismia ja fyysionomiaa. Speaktaakkelinomaisuutta ja visuaalista näyttävyyttä nostettiin esiin korostamalla esimerkiksi ohjelmanumeroiden valaistusta tai kokoa. Tiede kulki julisteissa käsi kädessä mystiikan ja taikuuden kanssa viihteen nimissä. Tulkintani on yhteneväinen aiemman historiantutkimuksen kanssa, jossa on osoitettu mystiikan kytkeytyneen 1800-luvulla monin tavoin ajan tieteseen ja tekniikkaan.²⁴² Aineistossani mikroskooppisen maailman kauneus näyttäytyi osoituksena Jumalan olemassaolosta. Taikurit hakivat inspiraatiota luonnonmagiasta ja hyödynsivät tieteen termistöä, ja kemiallisia kokeita seurasi fantasmagoria. 1800-luvun alkupuolella ruotsinkielinen keskiluokka luki kauhukirjallisuutta ja kustansi paikkansa kiertäneiden näytösten katsomossa. Kauhukirjallisuudessa, 1800-luvun lopun spiritistisissä istunnoissa ja tutkimissani julisteissa voi nähdä jotain samaa: vastapainoa arkisille asioille, kummallisuuksia, ylliluonnollisuutta tai taikuutta.

3.2 Tekniikka vetonaulana ja välineenä

Seuraavaksi tarkastelen, minkälaisissa yhteyksissä tekniikkaa eli erilaisia optisia, mekaanisia ja teknisiä ihmisen valmistamia laitteita kuvattiin julisteissa. Tekniikka oli usein näkyvä osa ohjelmanumeroa ja peräti julisteen vetonaula, mutta joissain tapauksissa se sai muunlaisia

²³⁹ Lightman 2007, 13.

²⁴⁰ Morus 2017, 213–216.

²⁴¹ Bowler & Morus 2020, 405–407, 428–429.

²⁴² Leskelä-Kärki & Harmainen 2021, 10–13. Toisaalta historiantutkimuksessa on esitetty myös tulkintaa, jonka mukaan mystisismi ja salatieteiden suosion kasvu nimetään ikään kuin vastareaktioksi tieteelle, esimerkiksi evoluutioteorialle. Ks. Kaartinen 2020, 14.

merkityksiä osana näytöksen toteutumista tai myytävänä tuotteena. Tutkimissani julisteissa yksi tekniikan muoto korostuu lukumäärällisesti 1830- ja 1840-lukujen julisteissa. Kyseessä ovat automaattit. Sven Hirnin mukaan vanhimmat tarinat liikkuvista mekaanisista esineistä ovat peräisin antiikin ajoilta. Kiertäneiden esiintyjien ohjelmistoon nämä kojeet kuuluivat vähintään 1700-luvulta lähtien. Hämmästyttävimmät automaattit osasivat kirjoittaa ja soittaa huilua. Hirn kuitenkin huomauttaa, että Suomessa tuskin esitettiin niin nerokkaita automaatteja vaan pieniä, enemmän mekaanisten lelujen kaltaisia kojeita.²⁴³ Automaattit ovat kiinteä osa taikuuden historiaa. Erityisesti ranskalainen taikuri Jean Eugène Robert-Houdin (1805–1971) on kuuluisa aikalaisia hämmästyttäneistä ja viihdyttäneistä automaateistaan.²⁴⁴ Julistekokoelmasta päätellen automaattit olivat näkyvä osa esitystarjontaa 1830- ja 1840-lukujen Turussa. Tutkimieni julisteiden joukosta löytyy tuolta ajalta yhteensä kuusi eri esiintyjää, joiden ohjelmistoon automaattit kuuluivat.²⁴⁵ Tämän jälkeen automaattien määrä aineistossani vähenee, ja 1850- ja 1860-lukujen julisteista löytyy enää yksi maininta liikkuvista automaateista.

Ensimmäinen maininta automaateista on aineistossani vuodelta 1835. Silloin *mechanicus* Mathias Becker mainosti näytöstään, jonka kemiallisia kokeita käsittelin jo aiemmassa alaluvussa. Monipuoliseen ohjelmistoon kuului myös automaatteja. Becker lupaili julisteessaan: ”Tämä hahmo, joka esittää 15-vuotiasta poikaa, esittää kaikkia mahdollisia voimistelullisia liikkeitä, jopa musiikin tahtiin ylhäällä nuoralla, joita vain elävä ihminen pystyy toteuttamaan.”²⁴⁶ Samaan tapaan mainosti automaattejaan Jacob Balabrega²⁴⁷ kuusi vuotta myöhemmin:

²⁴³ Hirn 1981, 17–19.

²⁴⁴ During 2002, 118–120.

²⁴⁵ Automaatteja esittivät Mathias Becker, Tobio Guagliardi, Andreas von Olivo, Nicolai Möller, Steinl sekä Samuel Samelson. Olen jättänyt tästä pois sellaiset esiintyjät, joiden julisteissa mainostetaan mekaanisia konsteja, mutta ohjelmanumeroiden ei mainita varsinaisesti sisältävän automaatteja, nukkeja tai apparatteja. Tällaisia ovat esimerkiksi Peder Rasmussenin sekä C. M. Petersénin julisteet. Hirnin mukaan Peder Rasmussen esitti yksinkertaisia silmäkääntötemppeja, minkä vaikutelman myös aineistoni julisteesta saa. Ks. C. M. Pettersénin juliste ”En representation, bestående af Gymnastiska, Mekaniska, Herkuliska och Jongleurkonster, Trampolinsprång, Balancing, Engelska ställningar, Voltigering och Musik m.m.” 4.10.1837; Rasmussenin juliste ”Mekaniska och Fysiska konster” 14.8.1836. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB; Nevala 2011, 298.

²⁴⁶ ”Denne figur, som föreställer en 15 års gammal gosse, wisar alla möjliga gymnastiska rörelser, äjwen efter Musik-takt uppå lina, dem endast lejuwande menniskor äro i stånd att åstadkomma.” Mekaanikko Becker julisteessa ”Mechanisk, Physisk, Chemisk och Phantasmagorisk föreställning” 28.4.1835. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁴⁷ Jacob Balabrega esiintyi Suomessa useaan otteeseen, ensimmäisen kerran jo vuonna 1810 osana hollantilaisen *mechanicus* Meier Majun seuruetta. Tarkemmin Balabregasta, ks. Hirn 2002b, 104.

Mekaaninen hahmo, joka toteuttaa useita silmäkääntötemppeja sellaisella taidolla, että tuskin kukaan ihminen taitaa. [– –] 4 jalkaa²⁴⁸ korkea automaatti, joka erityisesti vetää puoleensa katsojien huomiota; se on valmistettu ihmismäiseksi luomukseksi ja toteuttaa luonnollisimpia ihmisen liikkeitä.²⁴⁹

Näillä vertauskuvilla houkuteltiin katsojia ja luotiin samalla asetelmaa koneen ja ihmisen suhteesta.²⁵⁰ Koneet eivät yleensä pystyneet siihen, mihin ihminen kykenee, mutta nyt luvassa oli ihmismäinen kone, joka on ihmisen rakentama ja samalla ihmisen kaltainen. Samaan tapaan ihmisen kyvyt toimivat vertailukohtana Tietznerin veljesten julisteissa, joissa tekniikka ylitti ihmisen oman näkökyvyn ja paljasti asioita, joita ihminen ei muuten voisi havaita. Ihmiskeho kykyineen oli jokaisella katsojalle tuttu omakohtaisesta kokemuksesta ja näin sen valjastaminen automaattien vertailukohdaksi oli oivallinen mainoskeino. Carolyn Marvin osoittaa, että sähköä tehtiin käsitettäväksi suhtauttamalla ja vertaamalla sitä ihmisruumiiseen 1800-luvun loppupuolella. Keho ja sen kokemukset miellettiin kaikille tutuiksi ja universaaleiksi. Näin kehoon voitiin pohjata vertauskuvia ja sitä voi käyttää apuna, kun kuvattiin, jäsennettiin ja tehtiin ymmärrettäväksi uutta ja vierasta.²⁵¹

Balabregan vierailu Turussa oli tapahtuma, joka näkyi lehdistössä aina Helsingissä asti.²⁵² *Åbo Tidningarissa* julkaistiin 6. lokakuuta ylistävä arvio, jonka mukaan Balabrega oli esiintynyt melko täydelle katsomolle, eikä tätä voinut sekoittaa tavallisiin silmäkääntäjiin. Balabrega kuljetti pöydälle automaattejaan, eikä katsojalla ollut aikaa tuntea itseään ikävystyneeksi.²⁵³ Kymmenen päivää myöhemmin *Åbo Underrättelserissa* sanailtiin Balabregan esityksestä pisteliäämpään sävyyn:

Ilman, että millään tavalla haluamme alentaa hra Balabregan erinomaisia ansioita, uskomme kuitenkin, että hänen suuruutensa kaikista valaisevimmin tulee ilmi taidossa kirjoittaa julisteita, jotka lajissaan olivat mestariteoksia, ja joista, muun erikoisen ohella, hankitaan historiallista tietoa siitä, että ruhtinas Blücher ja kenraali Wittgenstein ovat olleet ruotsalaisia hallinnoita kuninkaita. – Toki on hra Balabrega jo uhannut kauhealla ”viimeisellä kerralla”, mutta toistaiseksi ei yleisö

²⁴⁸ 1 jalka vastaa noin 30 cm.

²⁴⁹ ”En mekanisk Figur, som utför flera Takspelare-konster med sådan färdighet, att knappt någon Menniska kan. [– –] En Automat af 4 fothöjd, som isynnerhet ådrager sig Åskådarnes uppmärksamhet; den är förfärdigad i mensklig skapnad och utförer på det naturligaste en menniskas rörelser.” J. Balabregan juliste ”Konstkabinett” 5.10. & 7.10.1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁵⁰ Simon Duringin mukaan Robert-Houdinin suosituimmat automaattit jäljittelivät nimenomaan esiintyjiä. Niihin lukeutui esimerkiksi trapetsitaiteilija ja harlekiini. Automaatit inspiroivat oppineita aikalaisia pohtimaan ihmisen ja koneen suhdetta. During 2002, 120–123.

²⁵¹ Marvin 1988, 110–113, 118–119, 138–139.

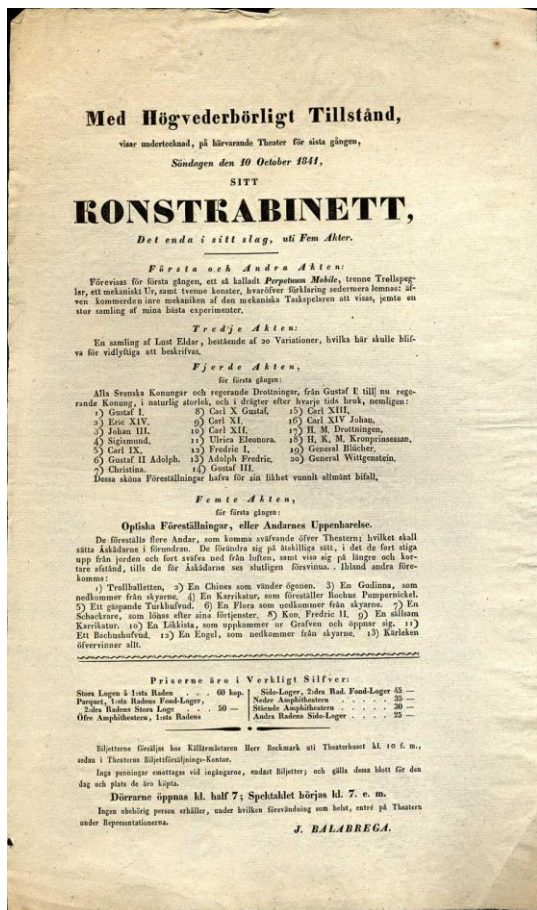
²⁵² *Helsingfors Tidningarissa* kotimaanuutisissa mainitaan herra Balabrega, joka esittelee mekaanisia mestariteoksiaan Turussa. *Helsingfors Tidningar*, 6.10.1841, 1.

²⁵³ *Åbo Tidningar* 6.10.1841, 1.

ole hylännyt häntä, olisi se aika vaikeaa häneltä hylätä sitä [yleisöä]. Hän esiintyy näin ollen kuitenkin vielä ”pyynnöstä” (?) ”viimeisen kerran”.²⁵⁴

Kirjoittaja piikitteli Balabregaa siitä, etteivät tämän suurin ansio suinkaan olleet näytökset vaan yksityiskohtaiset julisteet. Balabregan julisteissa todella listattiin kaikki Ruotsin hallitsijat, joita esittivät ajanmukaisesti vaetetut vahanuket (ks. kuva 11). Tämä ei kuitenkaan ollut mitenkään erikoista, vaan julisteissa tavattiin kertoa tarkasti esitysten sisällöstä. Panoraama- ja kosmoraamajulisteissa nimettiin kaikki maisemat, ja ilotulitusesitysten julisteissa mainittiin jokainen niin näyttävä kuin vaatimattomampi ohjelmanumero. Viimeisen näytöksen korostaminen kuului tyypillisiin mainoskeinoihin, kuten edellisessä luvussa osoitin. Näin ollen *Åbo Underrättelserin* teräväkynäinen kirjoittaja ei ivaillut vain Balabregan vaan laajemmin kiertäneiden esiintyjien mainonnan keinojen kustannuksella.

²⁵⁴ ”Utan att på något sätt wilja nedsätta hr Balabregas utmärkta förtjenster, tro wi dock, att hans storhet mest lysande uppenbarar sig i konsten att skrifwa affischer, hwilka i sitt slag warit mästerstycken, och hwaraf, bland andra kuriosa, den historiska upplysning kunnat inhemtas, att fursk Blucher och general Wittgenstein warit Swenska regerande Konungar. – Wäl har hr Balabrega redan, hotat med det förfärliga "för sista gången," men så länge publiken icke öfwergifwer honom, wore det bra hårdt af honom att öfwergifwa den. Han uppträder således allt ännu "på begäran" (?) "för sista gången.” *Åbo Underrättelser* 16.10.1841, 1.

Kuva 11. J. Balabregan julisteessa "Konstkabinett" vuodelta 1841 toistuvat monet näytösjulisteille tyypilliset elementit. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Balabregan julisteiden mukaan ohjelmaan kuului muun muassa nuorallatanssija, silmäkääntäjä sekä majatalon emäntä, joka katsojien toiveiden mukaan tarjoili juomia, esitti laskun ja laski rahoja.²⁵⁵ Hirn suhtautuu kriittisesti Balabregan esittämiin lupauksiin ja toteaa, että todennäköisesti automaattit olivat puoliautomaatteja, jotka toimivat osittain ihmisen ohjauksessa.²⁵⁶ Myös maineikkaan keksijän Robert-Houdin yhdisteli automaateissaan teknistä taituruutta ja ihmisen avustusta.²⁵⁷ Niin sanotut puoliautomaattit olivat oletettavasti aikalaisyleisölle tuttu ilmiö, ja esiintyjät hyödynsivät sitä mainonnassaan. Roomalainen akrobaatti ja taikuri Tobio Guagliardi vakuutteli nimittäin julisteessaan, että automaattit liikkuvat ”ilman jotain näkymätöntä auttajaa pöydän alla, kuten suurin osa muista fyysikoista

²⁵⁵ J. Balabregan juliste ”Konstkabinett” 3.10. & 7.10.1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁵⁶ Hirn 1981, 19.

²⁵⁷ Simon During kutsuu tällaisia puoliautomaatteja termillä ”trick automata”. During 2002, 122–123.

tapasi tehdä.”²⁵⁸ Samaa mainoskeinoa käytti Turussa vuonna 1841 esiintynyt kuninkaallinen baijerilainen hovimekaanikko Steinl. Automaatista nimeltään Sveitsiläistyttö hän kertoi näin:

[–] asetetaan nuoralle, jonka päällä se sitten varovasti kävelee eteenpäin, kääntyy itsekseen ja palaa takaisin: tämä on ensimmäinen konstikone, joka vapaasti ja ilman ulkonaista apua osaa mennä ja jonka keksimisestä Napoleon palkitsi 20 000 frangilla.²⁵⁹

Napoleon kuului niihin menneisyyden hallitsijoihin, jotka vaikuttivat kiehtoneen 1800-luvun yleisöä. Waterloon taistelu sekä Napoleonin kuolinvuode kuvattiin esimerkiksi Samuel Samelsonin optisessa taidemuseossa.²⁶⁰ Napoleon kuului usein vahakabinettien kuvastoon.²⁶¹ Ei siis liennyt sattumaa, että laatuaan ensimmäisen ilman ulkoista apua liikkuneen automaatin keksijän oli palkinnut nimenomaan maineikas Napoleon.

Napoleonin lisäksi Steinlin julisteessa mainittiin muita hallitsijoita:

Mekaaninen taidokkuus, jota nämä automaatit osoittavat, ja niiden selittämättömät mekanismit, ovat saavuttaneet kaikilla seuduilla paljon ihailua, suosiota ja kiitosta. Hänen majesteettiinsa Venäjän keisari ja Itävallan keisari, sekä heidän majesteettiinsa kuninkaat Baijerissa ja Würtembergissa, ovat korkea-arvoisella läsnäolollaan kunnioittaneet näiden taideluomusten esittelyä sekä siitä johdosta ilmaisseet Armollista hyväksyntäänsä.²⁶²

Vastaavanlainen mainoskeino löytyy myös muista aineistoni julisteista.²⁶³ Hallitsijoille ja hoveille esiintyminen, ja ennen kaikkea sieltä saatu suosio, oli selvästi meriitti, joka kannatti mainita. Suomen suurruhtinaskunnassa Venäjän hovilla oli olennainen asema, mikä näkyi esitysten sisällössä. Hirnin mukaan ilotulitusnäytöksillä osoitettiin kunnioitettavaa alamaisuutta keskittymällä keisarin juhlapäiviin.²⁶⁴ Esimerkiksi Magiton ilotulitusesityksen lopuksi ilmaan

²⁵⁸ ”[–] utan någon osynlig hjelpare under bordet, som de flesta andra Physici bruka.” Toblio Guargliardin juliste ”Representation” 31.8.1838. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁵⁹ ”Hvilken ställes på en spänd lina, uppå hvilken sen försigtigt marcherar framåt, sjelf vänder sig och åter går tillbaka: det är den första konstmachin, som fritt och utan någon yttre hjelp kan gå och för hvilken uppfinnande Napoleon satte ett premium af 20 000 Francs.” Steinlin juliste ”Automater” 8.8.1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁶⁰ Samuel Samelsonin juliste ”Optiskt Konst-Museum” 1841. Offentliga nöjen, ÅABS, ÅAB.

²⁶¹ Hirn 1981, 15.

²⁶² ”Den mekaniska konstfärdighet, desse Automater utvisa, och deras oförklarliga mekanism, hafva tillvunnit dem uppå alla orter mycket beundran, bifall och beröm. Hans Majestät Kejsaren af Ryssland och Kejsaren i Österrike, samt D. D. M. M. Konungarne i Bäjern och Würtemberg, hafva med Deras höga närvaro hedrat desse Konstproducers exposition samt förklarar deröfver deras Nådiga välbehag.” Steinlin juliste ”Automater” 8.7.1841, Offentliga nöjen, ÅAB, ÅAB.

²⁶³ Ks. esim. W. Frickellin juliste ”Det magiska ljustet” 27.10.1843; Welowin juliste ”Sällskap af Kongl. Preusiska privilegierade Boltigeurer, Lindansare och Artister” 3.8.1834. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁶⁴ Hirn 1986, 11.

piirtyivät majesteetin nimikirjaimet kahdentoista kanuunanlaukauksen säestämänä.²⁶⁵ J. Grünbergin kosmoraaman yksi näkymistä esitti Keisari Alekanteri II:n kruunajaisia.²⁶⁶

Myös Samuel Samelson, jonka optiseen taidemuseoon lukeutuivat näkymät Waterloo taistelusta ja Napoleonin viimeisistä hetkistä, esitti automaatteja. Julisteen mukaan tämä osuus oli suunnattu nimenomaan nuorisolle. Siinä 16 nukkea tanssi uruilla soitettujen uudenaikaisten laulu- ja tanssikappaleiden tahtiin.²⁶⁷ Kaksi vuotta myöhemmin turkulaisia viihdytti tanskalainen Nicolai Möller, joka mainosti 54 mekaanista aistillisesti ja elegantisti koristettua nukkea. Julisteen mukaan ne liikkuvat itsestään ja olivat ihmisen kokoisia sekä Möllerin itsensä valmistamia.²⁶⁸ Toisessa julisteessa Möller nimesi julisteessaan optisen kosmoraaman ohella yhteensä 28 erilaista hahmoa. Kyseessä oli vahakabinetti, johon lukeutui hallitsijoita, taruolentoja ja kuuluisa murhaaja. Osan alapuolelle on erikseen kirjattu, että hahmo oli liikkuva. Lisäksi julisteen alareunasta on erikseen alleviivattu tietoa siitä, mihin aikaan tanssi nukkejen kanssa alkoi.²⁶⁹

Möller mainosti omia esityksiään paljon sanomalehdissä.²⁷⁰ Lisäksi *Åbo Underrättelser* kirjoitti hänestä ylistävään sävyyn:

Kabinetin omistajaa ja esittäjää, hra N. Mölleriä, nuorta miestä, jonka jo ulkonäöllään pitäisi voittaa itselleen kauniimman sukupuolen suosio, ei tule sekoittaa siihen suureen määrään henkilöitä, jotka matkustavat maailmaa ja esittävät monen lajin näytöksiä, joista yleinen mielipide ei anna mitään suosiollista käsitystä. Hän on todellinen Artisti ja hänen kabinetinsä ei tyydytä ainoastaan uteliaisuutta vaan jopa taiteellista makua. [– –] kunpa yleisö antaisi enemmän kuin vain ohimenevää huomiota näillä taideteoksille, sillä ne niin hyvin huolellisessa muodostelmassa ja puvustuksessa, sekä hahmojen aina täydelliseen illuusion onnistuneessa valmistuksessa, ovat muita vastaavanlaisia korkeammalla.²⁷¹

²⁶⁵ J. Magiton juliste ”Fyrwerkerie” 14.9.1833. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁶⁶ J. Grünbergin juliste ”Kosmorama” 19.11.1858. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁶⁷ Samuel Samelsonin juliste ”Opstiskt Konst-Museum” 1841. Offentliga nöjen. ÅABS, ÅAB.

²⁶⁸ Nicolai Möllerin juliste ”Konst-Automat-Museum” 16.7.1843. Vol. 5 ”Teatteraffischer, ÅST”.

Teatteraffischer, ÅABS, ÅAB. Ks. myös Hirn 1981, 15, 18.

²⁶⁹ Nicolai Möllerin juliste ”Program. Optiske kosmoramer” [1843]. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB. Vahakabinetiksi näytöstä nimitetään Åbo Underrättelserin aikalaisarvostelussa, ks. *Åbo Underrättelser* 15.7.1843, 1.

²⁷⁰ Ks. esim. *Åbo Underrättelser* 12.7.1843, 3; *Åbo Underrättelser* 15.7.1843, 4; *Åbo Underrättelser* 29.7.1843, 4.

²⁷¹ ”Kabinetts ägare och förewisare, hr N. Möller, en ung man, som redan genom sitt yttre bör tillwinna sig det sköna könets bewägenhet, är ej att förblanda med den mängd personer, hwilka resa werlden omkring och gifwa föreställningar af åtskilliga slag, wid hwilka allmänna omdömet icke fäster något fördelaktigt begrepp. Han är sjelf en verklig Artist och hans kabinet tillfredställer icke blott nyskenheten, utan äfwen konstsinnet. [– –] wore det önskligt att allmänheten måtte skänka något med än blott flygtig uppmärksamhet åt dessa konstprodukter, då

Viimeinen maininta automaateista aineistossani on vuodelta 1856. Silloin Fredrik August Daniel esiintyi Turussa etnologisella taidemuseollaan. Vahakabinetti koostui useita eri ihmisrotuja esittäneistä nukeista. Joukossa oli ”sikaria polttava Neekeri (automaatti), paras ja uusin keksintö mekaniikassa.”²⁷² Aiemmista julisteista poiketen Daniel ei korostanut automaattien liikkeitä, vaan julisteen maininnan voima perustui fysiogomiaan, etnologiaan sekä kasvokuvaan eksotisoiduista ihmishahmoista.

Automaattien esittäjien joukko oli kirjava. Heihin liitetyt monenlaiset kuvaukset heijastelevat taikaesitysten kielellisen termistön laajuutta 1800-luvulla.²⁷³ Osa esiintyjistä, kuten Becker ja Steinl, esiintyivät mekaanikkoina, mutta sanomalehdistössä automaattien esittelijöihin liitettiin sanat ”*konstnär*” ja ”*konstpraktioner*”.²⁷⁴ ”*Konstnär*” muistuttaa suuresti suomen kielen sanaa ”konstiniekkä”, jolla nimitettiin temppujen tekijöitä ja taikureita 1800-luvulla.²⁷⁵ Balabregan aikalaisarvostelussa käytettiin sanaa ”*takspelare*” eli silmäkääntäjä, joiden joukosta Balabrega ansioineen erottui.²⁷⁶ Nicolai Mölleriä puolestaan nimitettiin lehdistössä ”oikeaksi artistiksi”, jonka näytösten kuvailtiin tyydyttävän taiteellista makua.²⁷⁷ Taito, taide ja visuaalinen esteettisyys nousevat esille julisteissa sekä aikalaiskuvauksissa, mikä sopii yhteen visuaalisten näytösten suuren suosion sekä visuaalisen kulttuurin kasvun kanssa. Lisäksi automaattien kuvaukset jättivät ilmaan salamyhkäisyyden verhon. Julisteissa ei luvattu, että niiden toimintaa tai mekanismeja selitettäisiin katsojille. Poikkeuksen tästä teki Balabrega, joka yhdessä julisteistaan lupasi paljastaa silmäkääntäjäautomaatin sisäisen mekaniikan yleisölle.²⁷⁸

Automaattien ohella julisteissa kuvattu tekniikka liittyi kulkuvälineisiin. Ihmisten liikkuminen mullistui 1800-luvulla, kun ensin höyrylaivat ja myöhemmin junat antoivat mahdollisuuden taittaa etäisyyksiä nopeammin kuin koskaan ennen. Tutkimissani julisteissa liikuttiin ilmassa.

de så väl i omsorgsfull gruppering och kostumering, samt i figurernas ända till den fullkomligaste illusion lyckade utarbetning stå högt öfver hvarje alla andra samma slag.” *Åbo Underrättelser* 15.7.1843, 1.

²⁷² ”En cigarr-rökande Neger (automath), den förste och nyaste uppfinding i mekaniken”. F. A. Danielin juliste ”Ett Ethnologiskt Konstmuseum” 13.7.1856. Offentliga nöjen. ÅABS, ÅAB.

²⁷³ Räsänen kirjoittaa suomenkielisen taikuuden kielellisen terminologian laajuudesta 1800-luvun lopulla, esimerkiksi Pauline Schmidt käytti itsestään monenlaisia nimityksiä kuten ”loihutaitelijatar” ja ”welhotaiteilijatar”. Heikki Nevalan mukaan sana ”taikuri” vakiintui suomen kieleen modernissa merkityksessään vasta 1900-luvun alussa. Räsänen tulkinta eroaa kuitenkin Nevalan tulkinnasta. Räsänen mukaan ”taikuri” ja ”silämäkääntäjä” termejä käytettiin sekaisin, eikä yleisö voinut otsikon perusteella päätellä, mitä taikaesityksessä todella oli luvassa. Räsänen 2018, 21–22; Nevala 2011, 24–25.

²⁷⁴ K. esim. *Helsingfors Tidningar* 19.06.1841,1; *Åbo Tidningar* 06.10.1841, 1; *Åbo Underrättelser* 15.7.1843.

²⁷⁵ Nevala 2011, 24–25.

²⁷⁶ *Åbo Tidningar* 6.10.1841.

²⁷⁷ *Helsingfors Tidningar* 19.6.1841; *Åbo Underrättelser* 15.7.1843.

²⁷⁸ J. Balabregan juliste ”Konstkabinett” 10.10.1841. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

3000 kuutiojalan kokoinen ilmapallo kruunasi Heinrich ja Friedrich Eisfeldtin esityksen Kupittaaan kaivuhuoneella vuonna 1840.²⁷⁹ Veljesten julisteen vetonaula perustui kuitenkin ennemmin voimailu- ja tasapainoilutempuihin, joita kaksi suurta puupiiirroskuvaakin esittävät.²⁸⁰ Sen sijaan Ernst Wehlen julisteessa yhdeksän vuotta myöhemmin pääosassa oli nimenomaan ilmapallo. Wehle järjesti taitoratsastuksesta, trampoliinitempuista ja nuorallakävelystä koostuneen näytöksen, jonka päätteeksi täytettiin ilmapallo ja päästettiin se kohoamaan korkeuksiin. Tätä loppuhuipennusta kuvattiin julisteessa seuraavasti:

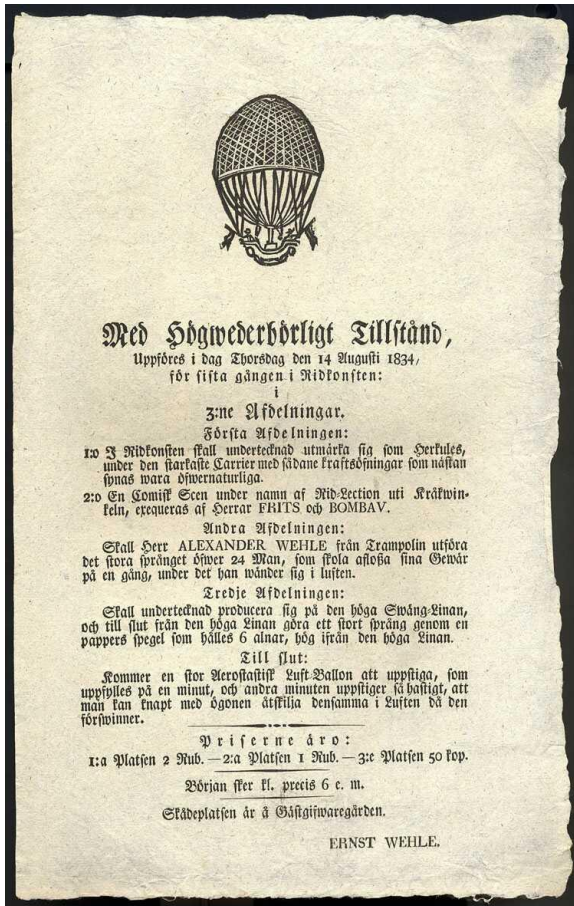
Tulee nousemaan suuri Aeroستاattinen Ilma-Pallo, joka täytetään minuutissa, ja toisessa minuutissa nousee niin nopeasti, että voi vain hädin tuskin erottaa sen silmin Ilmasta silloin kun se katoaa.²⁸¹

Ilmapallo oli näytöksen vetonaula, jota kuvattiin myös puupiiroksessa julisteen yläreunassa. Kuvassa ilmapallosta roikkuu gondoli, jossa kaksi matkustajaa heiluttaa lippuja (ks. kuva 12). Gondolissa on matkustajina kaksi hahmoa, jotka heiluttavat lippuja vastakkaisilla puolilla.

²⁷⁹ Tarkemmin Heinrich ja Friedrich Eisfeldtin perheseurueesta, ks. Hirn 1986, 9–10.

²⁸⁰ Eisfeldtin veljesten juliste ”En Stor Representation” 28.9. & 20.9.1840. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁸¹ ”Kommer en stor Aerostastisk Luft-Ballon att uppfylles på en minut, och andra minuten uppstiger så hastigt, att man ska knapt med ögonen askilja densamma i Luften då den försvinner.” Ernst Wehlen juliste ”Luftballong” 14.8.1834. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

Kuva 8. Ernst Wehlen julisteen yläreunaa koristaa painokuva näytöksen loppuhuipennuksesta eli ilmapallosta. Kuva: Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

1700-luvun lopulla havaintoja lämpimän ilman keveydestä ja kantovoimasta alettiin soveltaa käytäntöön. Turussa esitettiin Hirnin mukaan ilmapallonäytös jo vuonna 1803, ja lisää oli luvassa myöhemmin vuosikymmeninä. Hirn ei mainitse Ernst Wehleä luetellessaan esiintyjä, joiden repertuaariin ilmapallo kuului. Kuitenkin hän viittaa muihin Suomessa esitettyihin ilmapallosesityksiin, joiden julisteissa oli samansuuntaisia kuvia kuin Wehlen julisteessa: ilmapallo, gondoli ja sen kyydissä yksi tai kaksi nukkehahmoa.²⁸² Hirnin mukaan ensimmäisen miehitetyn ilmapallolennon järjesti Suomessa sirkus Albert Schumann vuonna 1886. Kuumailmapallolennot olivat vaarallisia, mutta onnistuessaan ne toivat tekijöilleen mainetta ja kunniaa. Suomen alueen ensimmäinen kuumailmapallolento päättyi katastrofiin, ja rohkea aeronautti todennäköisesti hukkui hyiseen Suomenlahteen. Kului monta vuotta ennen kuin Helsingin poliisi myönsi jälleen luvan moisiin esityksiin.²⁸³

²⁸² Hirn 2004, 154–157, 161; Hirn 2002b, 122–123; Hirn 1986, 13.

²⁸³ Hirn 2004, 157–163.

Hieman toisenlaisen ilmapalloesityksen järjestivät tanskalaiset Frits Carl Otto Wennerwald ja Mathias Leegaard²⁸⁴ Hämeentullin tivolilla vuonna 1869 otsikolla ”Suuri ilmamatka ja ilmametsästyks”.²⁸⁵ Heidän julisteissaan on kuvia, joissa eläimet pakenevat pilvien päällä metsästäjiä. Ohjelmanumerosta kerrottiin seuraavasti:

Kokonaisia hahmoja, valmistettu kullantakojankelmusta, ovat läpikuultavasti väritettyjä jättiläismäisen kokoisia ja niin luonnollisia että ne näyttävät hämäävästi siltä kuin ne olisivat eläviä, siten että pienin ilmavirta laittaa ne luonnollisiin liikkeisiin.²⁸⁶

Kuten Wehlen esityksessä, itse ilmapallojen täyttäminen oli osa Wennerwaldin ja Leegaardin esitystä ja sen ajankohta ilmoitettiin erikseen.²⁸⁷ Samoin kuin automaattien tapauksessa, ihminen oli jälleen osa tekniikan kuvauksia. Wennerwaldin ja Leegaardin julisteessa niin sanallisesti kuin kuvallisesti esitettyihin ilmapalloihin kuului ihmis- ja taruhahmo eläinten lisäksi. Niiden kokoa sekä liikkeiden luonnollisuutta korostettiin, mikä muistuttaa myös automaattien kuvauksia julisteissa sekä sanomalehdistössä.

Julisteissa kuvattu tekniikka ei välttämättä ollut näytöksissä konkreettisesti paikan päällä, vaan katsojat kuljetettiin illuusion keinoin sen luokse. Hannu Salmi nimittää tätä ”nojatuolimatkailuksi”, ja Erkki Huhtamo puhuu virtuaalimatkustamisesta.²⁸⁸ Tutkimieni julisteiden joukossa on kaksi julistetta Joseph Scarcellin kosmoraamasta vuodelta 1839.²⁸⁹ Kosmoraamassa kuvaa katsottiin suurentavan linssin tai lasin lävitse. Laitteistot olivat pienikokoisempia kuin panoraamoissa ja dioraamoissa, minkä takia niitä oli helpompi liikutella. Usein katselulaitteita oli useita kappaleita, ja katsoja sai siirtyä maisemakuvasta toisen luokse omassa tahdissaan.²⁹⁰ Todennäköisesti vastaavanlaisesta järjestelystä oli kysymys Scarcellin esityksissä. Hän lupaili julisteissaan, että jokainen katsoja saattoi viipyä kuvan edessä haluamansa ajan.

²⁸⁴ Tarkemmin Wennerwaldista ja Leegaardista, ks. Hirn 2002b, 144–145.

²⁸⁵ ”En stor luftfärd och luftjagt”. Wennerwaldin ja Leegaardin juliste ”En stor luftfärd och luftjagt” 10.7.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁸⁶ ”Samtliga figurerna, förfärdigade af guldslogarhinna, äro transparent kolorerade af kolossal storlek och så naturliga att de synas förvillande lika som voro de lefvande, derigenom att de minsta luftdrag sätta dem i naturliga rörelser.” Wennerwaldin ja Leegaardin juliste ”En Stor Luftfärd och Luftjagt” 10.7.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁸⁷ Wennerwaldin ja Leegaardin juliste ”En Stor Luftfärd och Luftjagt” 10.7.1859. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁸⁸ Salmi 2002, 122. Huhtamo käyttää termiä ”*virtual travel*”. Huhtamo 2012, 84.

²⁸⁹ Lisäksi julisteita on yksi vuodelta 1847, jolloin Scarcelli oletettavasti vieraili Turussa uudestaan. Silloin ohjelmistossa oli monta erilaista näkymää Euroopasta, mutta tällä kertaa ei junia. J. Scarcellin juliste ”En Brillant Ekläreradt Cosmorama” 1847. Offentliga nöjen i Åbo, ÅABS, ÅAB. Tarkemmin Joseph Scarcellista, ks. Hirn 1981, 67–68.

²⁹⁰ Hirn 1981, 61.

Scarcelli listasi julisteissaan tyypilliseen tapaan kaikki esitetyt maisemakuvat. Näkymiä löytyy yhdestä julisteesta yli kaksikymmentä kappaletta. Mukana on suurien Venäjän ja Euroopan kaupunkien kirkkoja, palatseja ja toreja, laivastoja sekä Raamatun kohtauksia. Toisessa julisteista listauksen aloittaa lihavoitu ja muusta tekstistä näin korostettu otsikko ”Höyryvaunuja rautatiellä Liverpoolin ja Manchesterin välillä”.²⁹¹ Nähtävillä oli julisteen mukaan: ”Ensimmäisen luokan vaunuja, koneensa kanssa. – Toisen luokan vaunuja, alemmalle keskiluokalle ja työväelle. – Vaunuja kauppatavaralle. – Vaunuja karjaeläimille.”²⁹²

Toisessa julisteessa luvattiin näkymiä rautatiestä Liverpoolin ja Manchesterin väliltä:

Sisäänkäynti rautatielle Egde Hillillä Liverpoolissa. – Tunneli Thamesin alitse. – Rautatie suolammen vieressä Chat Mossin liepeillä. [– –] Kallion lävitse räjäytetty tie Oliven liepeillä, 4 mailia Liverpoolista. – Sisäänkäynti junaradalle Manchesterissa, Water Streetin yläpuolella.²⁹³

Julisteet antoivat kuvaa rautateistä ja niillä matkustamisesta 1830-luvun Englannissa. Vuosisadan alussa lähinnä kaivostoiminnassa käytetyistä höyryvetureista oli ryhdytty visioimaan liikennevälinettä laajempaan käyttöön. Aluksi kiskoilla liikkui höyryvetoisten ajoneuvojen lisäksi hevosten vetämiä vaunuja, mutta höyryveturi löi itsensä läpi lopullisesti 1830-luvulle tultaessa. Junaliikenne rajoittui aluksi kaupunkien välisiin yhteyksiin ja rautatieasemat olivat vaatimattomia.²⁹⁴ Julisteessa rautatie määrittyy nimenomaan kahden kaupungin eli Manchesterin ja Liverpoolin väliin. Kosmoraaman aiheeksi valikoitunut rautatie oli aikanaan merkittävä ratayhteys. Ainakin rakennusinsinööri Francis Whishaw esitti mahtipontisesti kirjassaan *The Railways of Great Britain and Ireland* (1842), että rautatieverkon laajenemisesta Britanniassa sekä muualla Euroopassa ja Yhdysvalloissa oli kiittäminen nimenomaan Liverpoolin ja Manchesterin välisen ratayhteyden onnistumista.²⁹⁵ Se avautui vuonna 1830 eli yhdeksän vuotta ennen kuin Scarcelli esitteli sen höyryvaunuja ja maisemia turkulaiselle yleisölle. Scarcellin julisteessa junaa ei kuvattu yhtenä kokonaisuena

²⁹¹ ”Ångwagnar på Jernvägen emellan Liverpool och Manchester”. J. Scarcellin juliste ”En brillant Eklärerad Cosmorama” 1839a. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁹² ”Wagnar af första klassen, med sin maschin. – Wagnar af andra klassen, för sämre folk. – Wagnar för handelswaror. – Wagnar för kreatur.” J. Scarcellin juliste ”En brillant Eklärerad Cosmorama” 1839a. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁹³ ”Ingången till Jernvägen wid Egde Hill wid Liverpool. – Tunneln under Themsen. – Jernvägen bredwid Träskan wid Chat Moss. [– –] Den igenom klippan wid Olive sprängda vägen, 4 mil från Liverpool. – Ingången till Jernvägen i Manchester, öfwer Water Street.” J. Scarcellin juliste ”En brillant Eklärerad Cosmorama” 1839b. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

²⁹⁴ Schivelbusch (1977) 1996, 7–10, 26–30.

²⁹⁵ Whishaw 1842, 186–187.

liikennevälineenä vaan toisistaan erotettuina vaunuina. Eri sosiaaliryhmät, tavarat ja eläimet kulkivat eri vaunuilla.²⁹⁶ Whishawin kuvauksen mukaan rautatiellä ensimmäisen luokan ja toisen luokan junia sekä tavarajunia, joilla kaikilla oli omat aikataulunsa.²⁹⁷

Junamatkan historiaa tutkinut kulttuurihistorioitsija Wolfgang Schivelbusch huomauttaa, että rautatiet eivät mukailleet maisemia maanteiden tapaan, vaan ne rakennettiin suoraviivaisesti maisema läpi siltoja, tunneleita ja penkereitä käyttäen.²⁹⁸ Manchesterin ja Liverpoolin välisen junamatkan varrella oli 3 tunnelia. Rautatie ylitti 29 siltaa, ja 36 siltaa kulki puolestaan rautatien ylitse.²⁹⁹ Näitä maisemaa muokanneita osuuksia matkasta Scarcelli esitteli kosmoraamassaan.

Aikalaisilla kesti tottua uuteen havainnoimisen tapaan, jota junalla matkustaminen edellytti. Nopeassa vauhdissa etuala hävisi, ja matkustajan tuli kiinnittää katseensa kaukaisuuteen, jos hän mieli saada selvää ohi vilahtaneista maisemista. Tätä havainnointitapaa kutsuttiin panoroivaksi.³⁰⁰ Maisema koettiin etäältä ja nopeasi. Schivelbusch kuvailee, että matkustaja astui ulos maisemasta ja katsoi sitä koneiston kautta. Maisemasta tuli aikalaiskuvauksissa rautatien jatke.³⁰¹ Rautatie muokkasi konkreettisesti maisemaa sekä matkustajan tapaa havainnoida sitä. Se teki maisemasta erityisen ja uudenlaisen ja näin sopivan kosmoraaman vetonaulaksi. Rautatiet yleistyivät Euroopassa 1800-luvun puolivälissä. Suomessa ensimmäinen ratayhteys avautui Helsingin ja Hämeenlinnan välille vuonna 1862. Kuitenkin, kuten Scarcellin julisteet osoittavat, turkulaiset olivat mielikuvamatkanneet höyryvaunuilla kymmeniä vuosia ennen kuin Suomen alueella pystyi astumaan oikean junan kyytiin.

Teknisiä kulkuvälineitä ja keksintöjä rautatie mukaan lukien lueteltiin myös C. G. Sohlbergin julisteessa otsikolla ”Suurempi optinen ja mekaaninen taide-kabinetti”. Ohjelmaan kuului mekaaninen taideteos, joka kuvasi näkymää huvilinnasta Ranskassa. Näkymään kuului muun muassa purjehtiva laiva, rautatiejuna, ilmapalloja, tuulimyllyjä, vesivoimaa, joiden

²⁹⁶ Manchesterin ja Liverpoolin välissä kulki vielä vuonna 1838 myös yksityisiä ajoneuvoja. Schivelbusch (1977) 1996, 28–29.

²⁹⁷ Whishaw 1842, 204–205.

²⁹⁸ Schivelbusch (1977) 1996, 25.

²⁹⁹ Whishaw 1842, 189–190.

³⁰⁰ Schivelbusch (1977) 1996, 162–163. Schivelbusch hyödyntää panoroivaa katsetta analysoidessaan junamatkojen lisäksi kaupunkitilan muutosta sekä tavarataloja. Huhtamo esittää, että panoraama metaforana muodosti 1800-luvulla oman kirjallisen perinteensä. Panoraamavertauksuvia käytettiin paljon aikalaisromaaneissa. Niiden avulla kuvattiin maisemia ja kaupunkoja, ja niitä hyödynnettiin retorisenä keinona väittelyissä uskonnollisen ja tieteellisen maailmankuvan välillä. Lisäksi sillä kuvattiin spiritistisiä kokemuksia ja sovellettiin nykypäivänkin tuttuun sanontaan siitä, miten elämä vilahtaa kuoleman uhatessa silmien edestä. Luontokohteet sekä rakennettu ympäristö piirtyivät illuusioesityksiin samalla, kun panoraaman avulla kuvattiin todellista maisemaa ja ihmisten kokemuksia. Huhtamo 2012, 331–352.

³⁰¹ Schivelbusch (1977) 1996, 52–59, 162.

mainostettiin liikkuvan luonnon mukaisesti.³⁰² Panoraamat esittivät tyypillisesti kohteita oikeasta maailmasta kuten maisemia ja rakennuksia. Huhtamo arvioi tämän johtuneen siitä, että panoraamojen mahdollisuudet esittää fiktiota kalpenivat teatterin ja romaanien rinnalla.³⁰³

Tekniikka esiintyy julisteissa myös muunlaisissa yhteyksissä kuin varsinaisesti näytöksen vetonaulana. Esimerkiksi Schmidt kuvasi dioramaansa vuonna 1842:

Diorama eroavat laajalti tähän asti nähdyistä Kosmoramaa ja Panoramaa eivätkä ainoastaan tunnettujen Artistien taidetuotoksien valikoimalla, vaan myöskin kaikista täydellisimmällä Optiikalla ja Mekaniikalla, joka antaa Taiteilijalle syyn toivoa, että miellyttävimminkin voi tyydyttää Korkea-arvoisen Yleisön kohtuullisia vaatimuksia.³⁰⁴

J. Scarcelli markkinoi kosmoramaansa samaan tapaan korostamalla optisen lasin voimaa suurentaa ja kuljettaa jopa kaukaisimmat perspektiivit niin, että se tuotti varmasti tyytyväisyyttä taidetta rakastaneessa yleisössä.³⁰⁵ Eli tekniikka ei varsinaisesti esillä tai katseen kohteena esityksessä, mutta julisteessa nostetaan se esiin esityksen mahdollistajana ja olennaisena osana sen hienoa toteutusta. Charlotte Sleighin mukaan erityisesti valon ja äänen fysiikkaa kehitettiin populaarin tieteen piirissä, kun uutta esitystekniikkaa valmistettiin. Nämä kehitykset muodostivat pohjan elokuvateknologialle, mutta aikanaan niillä oli arvoa uusina keksintöinä itsessään.³⁰⁶

Tekniikkaa kuvattiin julisteissa mikroskoopin sekä teleskoopin muodossa. Mikroskooppi esiintyi julisteessa esityksen mahdollistajana. Varsinaisesti Tietznerin veljekset eivät markkinoineet mikroskooppia vaan katsomisen kokemusta, jonka mikroskooppi mahdollisti. Samantapainen asema oli teleskoopilla Bromanin näytöksessä. Vaikka julisteen mukaan katsojat eivät päässeet esityksessä katsomaan konkreettisesti teleskoopilla taivaankappaleita, esitettiin taivaankannen ilmiöt kuvissa kuin teleskoopin läpi katsottuina.

Toisaalta Tietznerin veljekset markkinoivat käsimikroskooppia muiden erilaisten optisten kojeiden joukossa. Veljeksiltä on mahdollista ostaa muun muassa lornjetteja, barometrejä,

³⁰² C. G. Sohlbergin juliste "Ett Större Optiskt och Mekaniskt Konst-Kabinet" 1860. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

³⁰³ Huhtamo 2012, 362.

³⁰⁴ "Dioraman skiljer sig vida ifrån hittills sedde Kosmorama och Panorama icke allenast igenom ett urval af berömde Artisters konstprodukter, utan äfven genom mest fullkomnad Optik och Mechanik, som gifva Konstnären anledning hoppas att på det angenämaste kunna tillfredställa den Högtärade Publikens billiga pretentioner." C. A. Schmidtin juliste "Diorama" 10.9.1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

³⁰⁵ J. Scarcellin juliste "En Brillant Eklärerad Cosmorama" 1839. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet; ÅABS, ÅAB.

³⁰⁶ Sleigh 2017, 385.

lämpömittareita, alkoholimittareita sekä ”silmälaseja sellaisille likinäköisille henkilöille, jotka ainoastaan erottavat yön päivästä”.³⁰⁷ Yleisölle jaetuissa tiedoissa on esityksen hinta, mutta myyntiartikkeleiden hintoja ei kerrota. Suuremman painoarvon julisteessa saa itse mikroskooppiesitys, josta kerrotaan suurin fontein ja painokuvoin. Ehkä mikroskooppisen maailman oli tarkoitus houkuttaa yleisöä paikalle, ja sitten näille oli hyvä samalla kaupata muuta tavaraa. Erilaiset katselulaitteet olivat 1800-luvun porvariskodeissa yleisiä ja suosittuja.³⁰⁸

Lisäksi kokoelmasta löytyy juliste, jossa ei mainosteta esitystä vaan kuvaillaan myyntiartikkeleita. Niitä sai siis oletettavasti ostaa sekä esitysten yhteydestä että Tietznerin veljesten majapaikasta Seurahuoneelta. Veljekset mainostivat julisteessa tuotteitaan esimerkiksi seuraavasti:

Säilyttävä lasi, niin vanhoilla kuin nuorille, jotka eivät ainoastaan mainiosti suojele silmiä, [– –]. Niiden silmälasien käyttö vahvistaa heikoimpia silmiä; ja ne ovat jopa suositellut kuuluisimpien silmälääkärien toimesta. Ne ovat englantilaisen fyysikon W o l l o n s t o n i n kehittämät, ja ansaitsevat erityistä huomiota, sen tähden, että ne omaavat ominaisuuden, että ne antavat silmille suurempaa kirkkautta ja selkeyttä, ja voimistavat näkökykyä, laisinkaan vahingoittamatta sitä, vaan päinvastoin harjoittavat terveellisintä vaikutusta.³⁰⁹

Silmälasit esitetään lainauksessa apuvälineenä, joka korjaa ja täydentää ihmisen omia kykyjä. Niiden tehoa mahdollisesti liioiteltiin, ja näin ihmisiä houkuteltiin ostoksille. Viittaukset kuuluisimpiin silmälääkäreihin ja englantilaiseen fyysikko Wollonstoneen olivat mukana lisäämässä uskottavuutta.³¹⁰ Lisäksi näihin teknisten apuvälineiden kuvauksiin kietoutuu jo aiemmin luvussa mainitut näköaistin merkittävyys sekä empiirinen, havainnointiin perustunut tiede. Erilaiset lämpö- ja ilmanpainemittarit mahdollistivat ympäröivän luonnon tarkkailun ja mittaamisen. Niiden lukeminen ja tulkitseminen perustuivat nimenomaan näköaistiin, jonka avulla siis saatiin tietoa ympäröivästä maailmasta.

³⁰⁷ “[– –] glasögon för sådana närsynta personer, hvilka blott kunna urskilja dag och natt [– –]. ”Tietznerin veljesten juliste ”Mikroskop” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

³⁰⁸ Ks. Jardine 2016.

³⁰⁹ “Conservations-glas, för så väl gamla som unga, hvilka icke allenast utomordentligt väl bevara ögonen, [– –]. Genom bruket af dessa glasögon stärkas de svagaste ögon; och äro de äfven rekommenderade af de berömdaste Ögon-läkare. De äro uppfundne af de bede Engelske Physikern W o l l o s t o n, och förtjena serkild uppmärksamhet, emedan de besitta den egenskapen att de gifva ögon en större klarhet och tydlighet, och förstorar synkraften, utan att på det ringaste angripa den, utan tvertom utöfva det mest välgörande inflytande.” Tietznerin veljesten juliste ”Bröderne Tietzner, hans Kejslerliga Höghet Stor-fursten Michaël Pawlowitschs Optici och Mecanici” 1842. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

³¹⁰ Samoin tiedemiesten nimillä mainostettiin esimerkiksi vahakabinetteja. Ks. Parkkali 2014, 26–27.

Huolimatta siitä, että tutkimissani julisteissa esitettyä tekniikkaa mainostettiin uusimpana uutena³¹¹, vaikuttaa siltä, että monesti kyseessä oli kuitenkin suhteellisen vanhoja tai ainakin pitkän perinteen omanneita teknisiä koneita. Sekä mikroskoopin että teleskoopin käyttö yleistyi 1700-luvulla samoihin aikoihin, kun kuumailmapallolentoja alettiin toteuttaa Euroopassa. 1830- ja 1840-luvuilla runsaasti julisteissa mainostetut automaattit olivat mekanismeiltaan ilmeisesti varsin alkeellisia. Julisteissa niiden vetovoima perustui esteettisyyteen ja illuusion enemmän kuin korkeatasoiseen tekniseen toteutukseen.³¹²

Hydro-oksygeeninen kaasuväli oli toisaalta 1800-luvun alkupuolen uusi keksintö, ja sitä mainostettiinkin tutkimissani julisteissa. Toinen julisteissa mainittu uusi keksintö oli juna, ja sitä kuvattiin turkulaisille mielikuvamatkana osaa panoraamaa. Scarcellin junapanoraama oli varsin ajan hermolla, sen esittämät maisemat eivät olleet vielä vuosikymmentäkään vanhoja.

Tutkimieni julisteiden painattajat ja tieteen ja tekniikan esittäjät olivat esiintyjä, mekaanikkoja, taiteilijoita, taikureita, silmäkääntäjiä sekä instrumenttien valmistajia. He eivät ehkä istuisi Bernard Lightmanin käsitykseen tieteen popularisoijista, jotka olivat luennoitsijoita, tiedekirjojen julkaisijoita, opettajia ja sivistäjiä.³¹³ Kuitenkin väitän osoittaneeni, että tutkimani julisteet avaavat mielenkiintoisen ja monitahoisen näkökulman tieteen ja tekniikan historiaan. Tekniikka oli julisteissa usein katseen kohde ja näytöksen vetonaula, kuten tanssiva automaatti tai korkeuksiin kohonnut kuumailmapallo. Tekniikan kuvauksissa oli usein läsnä ihminen. Mekaaniset koneistot oli puettu ihmishahmoon, jotka jäljittelivät ihmistä tanssimalla, tekemällä sirkustemppuja tai muita toimia, joita vain ihmiset pystyivät toteuttamaan. Korkeuksiin kohonneissa ilmapalloissa matkusti nukke, joka kuvattiin julisteessa osana ilmapallosesitystä. Junaa kuvattiin panoraamassa mielikuvamatkana, ihmisen kokemuksen asettamien raamien lävitse.

Toisaalta tekniikka saattoi olla esityksen toteutumisen olennainen väline, kuten optinen innovaatio, joka mahdollisti katsojat mukaansa temmanneen illuusion tai mikroskooppi, jonka avulla ihminen saattoi kurkistaa muuten näkymättömään mikroskooppiseen maailmaan.

³¹¹ Ks. esim. F. A. Danielin juliste ”Ett Ethnologiskt Konstmuseum” 13.7.1856. Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet, ÅABS, ÅAB.

³¹² 1800-luvun lopulla sähköllä toimineet automaattit hämmästyttivät yleisöä Yhdysvalloissa, ks. Marvin 1988, 141–143. Kuitenkin kuten aiemmassa alaluvussa totesin, sähkö esiintyy Åbo Akademin julistekokoelmassa vasta 1870-luvulla eli tarkastelemani ajanjakson jälkeen.

³¹³ Lightman vertaa populaarin tieteen käsitettä James Secordin käyttämään termiin ”*commercial science*”, joka kattaa erilaiset toimijat, jotka ansaitsivat rahaa instrumenttien teolla ja show’lla. Nämä toimijat eivät olleet kuitenkaan Lightmanin tutkimuskohteena eivätkä näin ollen hänen mukaansa varsinaisesti tieteen popularisoijia. Kenties tutkimieni julisteiden tekijät olivat lähempänä rahasta tiedettä esitelleitä toimijoita kuin Lightmanin tutkimuskohteita eli luennoitsijoita ja kansan sivistäjiä. Lightman 2007, 9–13.

Vaihtoehtoisesti tekniikka oli myyntiartikkeli, jonka hyödyllisyyttä katsojille markkinoitiin ahkerasti. Nykytutkimuksessa tiede käsitetään usein ammattilaisten laboratorioita laajempänä ilmiönä, johon vaikuttivat erilaiset toimijat mukaan lukien yleisöt, esiintyjät sekä instrumenttien valmistajat ja myyjät. Tästä näkökulmasta niin Tietznerin veljesten kaappaamat lornjetit kuin mekaaniset automaattit olivat osa tieteen ja tekniikan historiaa Turussa.

4 Lopuksi

Pohtiessani tutkielmani aihetta yli kaksi vuotta sitten selailin Åbo Akademin kirjaston digitoituja aineistoja ja klikkailin auki muutaman tiedoston kokoelmasta *Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet*. Katseeni vangitsi ympyränmuotoinen kuva, jossa uiskenteli kummallisia ja jaokkeisia olioita. Halusin tietää lisää ja nähdä, mitä muuta tästä kokoelmasta paljastuisikaan. Tässä mielessä Tietznerin veljesten juliste teki tehtävänsä vielä lähes kaksisataa vuotta myöhemmin. Se herätti katsojansa mielenkiinnon ja halun nähdä enemmän.

Kiertäneiden esitysten julisteita on käytetty lähteenä ulkomaisessa populaarikulttuurin tutkimuksessa, eivätkä ne ole uusi lähderyhmä suomalaisellakaan historian tutkimuksen kentällä. Kuitenkin tämä mielenkiintoinen lähderyhmä on jäänyt suhteellisen vähälle huomiolle. Näin ollen otin Åbo Akademin kirjaston kokoelman lähempään tarkasteluun ja analysoin julisteita materiaalisina, kirjallisina sekä visuaalisina objekteina tiedon historian tutkimuksesta inspiroituneena. Näin tarkasteltuina julisteet näyttäytyvät monikerroksisena lähdemateriaalina, joka kertoo kiertäneiden esiintyjien toiminnasta ja avaa niin ravintoloiden kuin kirjakauppojen ovia menneisyyden Turussa.

Puisten painolaattojen ohella paperiset julisteet kulkivat esiintyjien mukana kaupungista toiseen. Näitä vanhoja kappaleita käytettiin todennäköisesti mallina, kun uusia julisteita painettiin kirjapainoissa. Julisteet olivat kalliita painotuotteita, joita korjailtiin ja täydennettiin käsin. Samasta näytöksestä saatettiin painaa eri kokoisia julisteita: sekä suuria julisteita, jotka sisälsivät paljon tietoja, että pienempiä mainoksia, joita oli olettavasti helpompi jakaa ihmisille. Julisteet Åbo Akademin kokoelmassa ovat eri kokoisia ja eri näköisiä, mutta yksityiskohtaisella tarkastelulla niistä löytää yhtenäisyyksiä ja konventioita, joiden mukaan tieto järjestettiin karhealle paperille. Muun muassa kauniit kehykset, erikokoiset fontit, osoittavat sormet ja lupaukset ainutkertaisuudesta tai viimeisistä näytöksistä olivat mainoskeinoja, jotka toistuvat julisteesta toiseen ja muodostavat näin tavan, jolla näytöksiä markkinoitiin. Mainoskeinojen siivittämänä katsojille jaettiin lähes poikkeuksetta seuraavat tiedot esityksestä: missä ja milloin näytös tapahtui ja mitä liput maksoivat. Julisteet olivat omanlaisensa media ja tiedon paikka turkulaisessa kaupunkitilassa.

Hinnasto sekä esityspaikat pitävät sisällään merkityksiä siitä, kuka pystyi kustantamaan itsensä katsomoon ja ketkä olivat tervetulleita esitystilaan. Tutkimissani julisteissa keskeisiä näytöspaikkoja ovat Seurahuone ja teatteritalo. Seurahuoneen rooli korostui palon jälkeisessä

Turussa, mutta sen salongit pitivät pintansa esityspaikkana myöhemmilläkin vuosikymmenillä. Turun teatteri paloi maan tasalle vuonna 1827, ja uusi puinen teatterirakennus valmistui 1830-luvun puolivälissä ja kivinen teatterirakennus eli nykyinen Åbo Svenska Teater avasi ovensa vuonna 1839. 1840-luvulta eteenpäin teatteritalo on kokoelman julisteissa eniten mainittu näytöspaikka. Tutkimuskirjallisuuden mukaan sirkus- ja muut hovit esiintyivät nimenomaan puisessa teatteritalossa eivätkä kivisen teatterin näyttämöllä. Tutkimieni julisteiden perusteella en kuitenkaan voinut varmentaa tätä väitettä vaan pikemminkin tulkitsen, ettei raja teatteriesitysten ja muiden huvien välillä ollut ehdottoman jyrkkä. Lipunmyynnin paikat, hintataso ja kohdeyleisö olivat nimittäin samoja niin teatterihuveissa kuin monissa muissa näytöksissä.

Sekä teatteritalo että Seurahuone olivat säätyläistön seurustelun ja vapaa-ajanvieron tiloja. Näiden ohella suosittuja lipunmyynnin ja näytöksien paikkoja olivat Kupittaa kaivuhuoneineen sekä turkulaiset ravintolat ja kellarit, jotka Seurahuoneen ja teatteritalon tavoin kestivät ja palvelivat lähinnä ylempien sosiaaliryhmien väkeä. Alemmille sosiaaliryhmille tarkoitetuista paikoista aineistossani mainitaan Hämeentullin tivoli. Lisäksi näytöksiä järjestettiin käsityöläisten omistamissa kiinteistöissä ja kestkieveareissa. Julistekokoelmaan mahtuu laaja kirjo näytöksiä, joiden paikat, hintataso sekä kohdeyleisö vaihtelivat. Kuitenkin enemmistö julisteiden esityspaikoista vaikuttaa olleen säätyläisten ja varakkaan porvariston suosimia tiloja.

Esitysten kohdeyleisön lisäksi julisteet kertovat turkulaisista, jotka osallistuivat kiertäneiden näytösten järjestelyihin. Tämä monipuolistaa käsitystä Suomessa kiertäneiden näytösten toiminnasta, jota aiemmissa tutkimuksissa on kuvattu lähinnä esiintyjien näkökulmasta. Paikalliset turkulaiset tarjosivat esiintymispaikkoja, majoittivat esiintyjä, myivät lippuja ja mahdollisesti pitivät esillä julisteita. Näin näytöstoiminta kytkeytyy tiiviiksi osaksi turkulaista kirjapaino- ja ravintolatoiminnan historiaa. Lisäksi julisteisiin kirjatut tiedot heijastelevat sitä tietotaitoa, jota esiintyjäseurueiden oli omattava, jotta näytöstoimintaa pystyi pyörittämään 1800-luvun puolivälin Turussa.

Tarkastelemani ajanjakso sijoittuu muutosten kynnykselle. 1800-luvun loppupuolella kuvallinen kulttuuri voimistui ja mekaanisen jäljentämisen aikakausi koitti kameroineen ja äänilevyineen. Samaan aikaan ihmisten ja tavaroiden liikkuminen mullistui. Uudenlaisen uskonnollisuuden ja spiritismin suosio kasvoi. Tieteen ja tekniikan kehitys kietoutuu osaksi näitä kaikkia murroksia. Aiemmassa tutkimuksessa tarkastelemani ajanjaksoa ja sen

audiovisuaalista kulttuuria Suomessa on käsitelty elokuvakulttuurin esiasteena.³¹⁴ Erilaiset panoraamat, dioraamat, kosmoraamat, taikalyhtyesitykset ja fantasmagoriat, muutamia mainitakseni, olivat kuitenkin 1830–1860-luvuilla itsessään kiinnostavia ja jännittäviä. Ihmisiä houkuteltiin katsomaan, kurkistamaan ja haltioitumaan optiikan ja mekaniikan avulla loihdituista illuusioista. Näin ollen olen pyrkinyt tarkastelemaan tätä monipuolista esitysten kenttää merkityksellisenä itsessään, enkä osana kehityskaarta, joka vei kohti elokuvateattereita.

Ymmärtääkseni julisteiden kuvauksia tieteestä ja tekniikasta historiallisessa kontekstissaan otin avukseni tieteenhistorian tutkimuksen. Sain huomata, että länsimaisen tieteen historiasta on lähes yhtä monta tarinaa kuin on tutkijaa. Hyödynsin viime vuosina julkaistua tutkimusta, mutta valitsin tutkimuskirjallisuuden joukkoon myös muutamia vanhempia teoksia, koska ne keskittyivät nimenomaan populaariin tieteeseen. Niin uusissa kuin vanhemmissa tutkimuksissa populaaria tiedettä käsitellään ainakin jossain määrin erillään ammattimaisesta tieteestä, vaikka samaan aikaan korostetaan niiden vuorovaikutuksellista suhdetta.

Merkittävin ero uuden ja vanhan tutkimuksen välillä vaikuttaa liittyvän käsitykseen siitä, mitkä toimijat tekivät ja määrittivät tiedettä. Vanhemmassa tutkimuksessa populaari tiede esitetään lähinnä välittäjänä, mutta uudemmassa tutkimuksessa käsitys tieteestä ja sen tekijöistä on laajempi ja esiintyjien, instrumenttien valmistajien sekä yleisöjen nähdään vaikuttaneen tieteen muotoutumiseen siinä missä tiedemiestenkin. Pyrin tarkastelemaan tiedettä ja tekniikkaa julisteissa osana populaarin tieteen värikästä ja monisyistä historiaa tasapainoillen tutkimuskirjallisuuden moninaisten näkökulmien ja painotusten lomassa. Tieteen historia ei ole kuitenkaan ainoa konteksti, jota vasten peilaan havaintojani. Iwan Rhys Morus ja Peter J. Bowler korostavat, että populaarin tieteen tutkiminen avaa tutkijalle mahdollisuuksia ymmärtää nimenomaan tieteen ja yhteiskunnan suhdetta.³¹⁵ Olen tarkastellut tieteen ja tekniikan kuvauksia näin ollen suhteessa niin ajan kauhuromanttiseen innostukseen kuin nojatuolimatkailuun.

Tutkielmani osoittaa, että tieteen ja tekniikan historia kietoutui erottamattomalla tavalla osaksi kiertäneiden näytösten toimintaa 1830- ja 1860-lukujen Turussa. Ensinnäkin tieteen ja tekniikan kuvauksiin vaikuttivat julisteiden tyypillisyydet, eli ajalle ominainen tapa mainostaa esityksiä asetti raamit tieteen ja tekniikan kuvauksille. Toiseksi kirjapainot painoivat erilaisten näytösten julisteita, kirjakaupat ja ravintolat myivät lippuja kaikenlaisiin esityksiin ja samat

³¹⁴ Hirn 1981; Salmi 1995; Salmi 2002.

³¹⁵ Bowler & Morus 2020, 428–429.

tilat kuten Seurahuoneen salongit tarjosivat paikan niin mikroskooppiesityksille kuin sirkus- ja naamiaishuveille. Turkulaiset kohtasivat kuvauksia sirkuksesta, panoraamoista ja automaateista todennäköisesti samoissa yhteyksissä – peräti samoissa julisteissa.

Kolmanneksi julisteissaan tiedettä ja tekniikkaa kuvanneet esiintyjät eivät luonnehtineet itseään tieteen tekijöiksi tai tutkijoiksi. He olivat silmäkääntäjiä, taikureita, taiteilijoita, artisteja, mekaanikkoja sekä instrumenttien valmistajia ja korjaajia. Tiedettä ja tekniikkaa hyödynnettiin ja mainostettiin varsin laajassa kirjossa erilaisia näytöksiä.

Olen tutkielmassani käsitellyt tieteenä sellaisia kuvauksia, joissa esitettiin havaintoja ympäröivästä maailmasta ja sen ilmiöistä. Turkulaisille kuvattiin kemiallisia kokeita, mikroskooppista maailmaa ja taivaankappaleita katseen kohteena ja näytöksen vetonaulana. Kuvauksissa näkyvät ajan populaarille tieteelle tyypilliset piirteet kuten speaktaakkelinomaisuus ja visuaalisuus, jotka leimasivat laajemminkin 1800-luvun kulttuuria. Samalla tavoin ihmisen valmistama tekniikka asetettiin niin sanallisin kuin visuaalisin keinoin ohjelmanumeroiden keskiöön. Suurin yksittäinen tekniikan muoto julisteissa ovat mekaaniset automaattit, joista kertovia julisteita on useita 1830-luvulta 1850-luvun alkuun. Tekniikka ei välttämättä ollut fyysisesti läsnä esityksessä, vaan julisteessa saatettiin kuvata, miten yleisö pääsi nojatuolimatkalta junan kyydissä tai sai kokea, miltä tuntui kurkistaa taivaankappaleita teleskoopin lävitse.

Vaihtoehtoisesti tekniikka kuvattiin julisteissa näytöksen mahdollistajana. Dioraamat ja kosmoraamat mainostivat uusimpien optisten ratkaisujen mahdollistaneen illuusiot, ja mikroskooppi puolestaan toi maailman kummallisuudet ihmissilmän nähtäville. Tekniikka saattoi olla optinen koje tai apuväline, joka korjasi tai täydensi ihmiskehon kykyjä ja mahdollisti ympäristön havainnoinnin. Tekniikkaa mainostettiin julisteissa myyntiartikkeleina, ja katsojien oli mahdollista ostaa näitä teknisiä välineitä kotiinsa.

Huolimatta siitä, että tutkimissani julisteissa tekniikkaan liitetään ajoittain uutuuteen viitanneita adjektiiveja, monet tieteen ja tekniikan muodot sekä tavat esittää niitä juontavat juurensa aiemmalle vuosisadalle eli 1700-luvulle. Silloin tiedettä ryhdyttiin esittämään laajemmille yleisöille ja tieteen teon välineet kuten mikroskooppi ja teleskooppi saivat laajemman käyttäjäkunnan. Niin automaattit kuin ilmapallot hämmästyttivät eurooppalaista yleisöä jo 1700-luvulla. 1800-luvulla Euroopan suurissa kaupungeissa esitettyä sähköä ei mainita julisteissa tarkastelemallani ajanjaksolla. Sen sijaan juna, höyrylaiva ja hydro-

oksygeeninen kaasuväli kuuluvat niihin julisteissa kuvattuihin keksintöihin, jotka levisivät laajempaan käyttöön 1800-luvun aikana.

Olen tarkastellut tiedettä ja tekniikkaa eri alaluvuissa, mutta niiden kuvauksista löytyy yhtenäisiä piirteitä. Ensinnäkin tiedettä ja tekniikka kuvattiin usein suhteessa ihmiseen. Ihminen kykyineen oli vertailukohta, joka teki tiedettä ja tekniikkaa ymmärrettäväksi ja samaan aikaan korosti niiden hämmästyttävyyttä. Mikroskooppinen maailma oli ihmissilmän ulottumattomissa, automaattit liikkuvat ihmisen tavoin, ihmismäiset nuket nousivat ilmapallojen kyydissä kohti korkeuksia ja juna kuvattiin mielikuvamatkana matkustajan näkökulmasta. Silmää ja katsetta korostanut retoriikka kietoutuu visuaalisuuden sekä havainnoinnin ja kokeellisen tieteen kulttuuriin, jotka olivat voimissaan 1800-luvulla. Toisaalta Tietznerin veljesten julisteissa ihmisen kyvyt esitettiin karkeina ja rajallisina. Jumalan luoma luonto kykeni ne taituruudessa ja kauneudessa ylittämään. Tämä linkittyy ajan populaarissa tieteessä käytettyyn uskonnolliseen retoriikkaan, joka vie toisen teeman eli yliluonnollisuuden ja taikuuden äärelle.

Tieteen ja tekniikan kuvaukset kulkivat julisteissa usein käsi kädessä mystiikan ja taikuuden kanssa. Tutkimissani julisteissa taikuus oli lähinnä viihteellistä taikuutta, joka ei väittänyt todellisuudessa tavoittavansa henkimaailmaa vaan loi illuusioita. Julisteissa taikuutta edustivat esimerkiksi Carl Bils sekä Andreas von Olivo, joiden julisteissa vilisivät viittaukset luonnonmagiaan, magnetismiin ja maagisiin kokeisiin. Myös tämä oli 1700-luvun perintöä, aikaisempina vuosisatoina taikurit nimittäin omaksuivat vanhan luonnonmagian käsitteineen mainoskeinokseen. Samanlainen mystinen ilmapiiri on havaittavissa erilaisten liikkuvien kokeiden ja vahanukkejen kuvauksissa. Automaattit kuuluivat usein taikureiden ohjelmanumeroihin. Ne liikkuvat julisteiden mukaan ilman avustajaa, muistuttivat liikkeiltään ihmistä mutta olivat elottomia koneita. Julisteissa automaattien ympärille jätettiin lähes aina salamyhkäisyyden verho eikä luvattu selitystä siitä, miten tämä oli mahdollista.

Julisteissa itsessään olisi vielä lisää tutkittavaa. Kokoelmassa on esimerkiksi eläinnäytösten julisteita, joita useita koristavat suuret painokuvat. Julisteet voisivat avata kurkistusikkunan ajan käsityksiin ja kuvauksiin eksoottisista eläimistä ja luonnosta. Olen käsitellyt julisteita tutkielmassani omana kokonaisuutenaan, mutta saanut huomata, että se haarautuu monenlaisiin suuntiin. Olen sivunnut esiintyjien arkea ja elämää, joiden sijoittumista Turun kaupunkitilaan olisi mielenkiintoista jäljittää vielä tarkemmin. Toisaalta tarkastelun kohteeksi voisi ottaa yhden ravintolan, kuten Seurahuoneen kellarin, ja tarkastella sen tapahtumia

yksityiskohtaisemmin. Jo pienimuotoiset sanahaut sanomalehtiarkistoon osoittivat, että näistä tiloista löytyy mielenkiintoisia tarinoita aina kadonneista kalosseista alkaen. Vaihtoehtoisesti tutkimuksen kohteeksi voisi ottaa yhden julisteissa esiin nousseen tieteen ja tekniikan muodon ja jäljittää sen historiaa laajemmasta lähdemateriaalista käsin. Olisi kiehtovaa tutkia, miten junasta ja junalla matkustamisesta kirjoitettiin ja miten niitä esitettiin ja kuviteltiin Suomessa vuosia – ellei jopa vuosikymmeniä – ennen kuin junan kyytiin oli mahdollista todellisuudessa täällä hypätä. Tutkimuksessa suomalaisten käsityksiä junista ja junalla matkustamisesta on tarkasteltu lähinnä 1800-luvun loppupuolelta, jolloin ensimmäiset rautatiet Suomen alueelle oli jo rakennettu.

Tutkielmassani Turussa vierailleet esiintyjät ovat jääneet lähinnä nimiksi leipätekstiin ja alaviitteisiin. Heidän henkilökohtaisilla kokemuksillaan ja maailmankuvallaan oli kuitenkin varmasti vaikutusta siihen, miten he mainostivat esityksiään. Tutkimukseni tarkoitus oli kuitenkin suunnata katse ihmisestä ei-inhimilliseen ja materiaaliseen eli julisteisiin, jotka olivat keskeinen osa näytöstoiminnan vuorovaikutusverkostoja. Olen osoittanut, että ne muodostivat yhtenäisine piirteineen tiedon paikan turkulaisessa kaupunkitilassa. Näillä ulkoisilla ja materiaalisilla piirteillä oli vaikutusta siihen, miten tieto näytöksistä sekä kuvaukset tieteestä ja tekniikasta liikkuvat ja tavoittivat yleisöjä. Tieto järjestettiin ja painettiin paperille niin, että se palveli ennen kaikkea yhtä tarkoitusta – houkutteli kaupunkilaisia ostamaan paikkansa näytöksen katsomosta.

Lähteet

Alkuperäisaineisto

Julkaisematon alkuperäisaineisto

Åbo Akademis bibliotek, Åbo (ÅAB).

- Offentliga nöjen i Åbo under 1800-talet. Åbo Akademis Bildsamlingar (ÅABS).
- Vol. 1 “Teatern i Åbo”, 1839-1869. Teateraffischer. Åbo Akademis Bildsamlingar (ÅABS).
- Vol. 2. “Teatern i Åbo”, 1832–1838. Teateraffischer. Åbo Akademis Bildsamlingar (ÅABS).
- Vol. 5 ”Teateraffischer, ÅST”. Teateraffischer. Åbo Akademis Bildsamlingar (ÅABS).

Julkaistu alkuperäisaineisto

Åbo Akademis bibliotek, Åbo (ÅAB).

- Teateraffischer för Åbo Teater (1839–1890). Hereditas Culturalis. Digitaliserad material i Åbo Akademis bibliotek.
- Offentliga konserter i Åbo på 1800-talet. Hereditas Culturalis. Digitaliserad material i Åbo Akademis bibliotek.

Aikakausi- ja sanomalehdet

Helsingfors Tidningar, 1841–1851.

Vasabladet, 1860.

Wasa Tidning, 1842.

Åbo Tidningar, 1840–1841.

Åbo Underrättelser, 1832–1853.

Åbo Posten, 1879.

Aikalaiskirjallisuus

Hirn, Julius: *Finlands äffarsfirmor: Suomen liiketoiminimet: Finlands Business Firms, Åbo 2*, Aktiebolaget Handelstryckeriet, Helsinki 1902. DIGI – Yleisten kirjastojen digitoimaa aineistoa. <https://digi.kirjastot.fi/items/show/124593> [haettu 10.11.2022].

Pepper, John Henry: *The Boy's Playbook of Science. Including the Various Manipulations and Arrangements of Chemical and Philosophical Apparatus Required for the Successful Performance of Scientific Experiments*. George Routledge and Sons, London 1869. The Project Gutenberg eBook of the Boy's Playbook of Science. <https://www.gutenberg.org/cache/epub/41839/pg41839-images.html> [haettu 14.4.2023].

Whishaw, Francis: *The Railways of Great Britain and Ireland*. Second Edition. John Weale 59 High Holborn, London 1842.

Tutkimuskirjallisuus

Artukka, Topi: *Tanssiva kaupunki. Turun seurapiiri sosiaalisena näyttöinä 1810-luvulla*. Suomen tiedeseura, Vaasa 2021.

Autero, Olavi: *Lillja, Johan Wilhelm*. Kansallisbiografia-verkkójulkaisu. Studia Biographica 4. Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Helsinki 1997. <http://urn.fi/urn:nbn:fi:sks-kbg-003533> [haettu 10.11.2022].

Benes, Peter: *For a Short Time Only: Itinerants and the Resurgence of Popular Culture in America*. University of Massachusetts Press, Massachusetts 2016.

Bennett, Jim: *Telescopes. A Companion to the History of Science*. Ed. Bernard Lightman. Wiley Blackwell Companions to World History. Wiley Blackwell, Chichester 2016, 530–542.

Bowler, Peter J. & Morus, Iwan Rhys: *Making Modern Science. A Historical Survey*. Second Edition. The University Press, Chicago & London 2020.

Burke, Peter: *Popular Culture in Early Modern Europe*. Third Edition. Ashgate Publishing Limited, Farnham 2009.

Fumerton, Patricia Anita Guerrini & McAbee, Kris (Eds.): *Ballads and Broadsides in Britain, 1500–1800*. Ashgate Publishing Limited, Farnham 2010.

During, Simon: *Modern Enchantments: The Cultural Power of Secular Magic*. Harvard University Press, Cambridge 2004.

Fuller- Seeley, Kathryn: Storefront Theatre Advertising and the Evolution of the American Film Poster. *A Companion to Early Cinema*. Ed. André Gaudreault, Nicolas Dulac, Santiago Hidalgo. John Wiley & Sons, London 2012, 398–419.

Hakkarainen, Heidi Heidi Kurvinen, Petri Paju, Hannu Salmi & Sorvali, Satu: Digitoidut sanoma- ja aikakauslehdet lähdeaineistona. *Kulttuurihistorian tutkimus. Lähteistä*

- menetelmiin*. Toim. Rami Mähkä, Marika Ahonen, Niko Heikkilä, Sakari Ollitervo & Marika Räsänen. Cultural history kulttuurihistoria 17. Kulttuurihistorian seura, Turku 2022, 105–121.
- Heinonen, Antti: *Ruplista markkoihin. Suomen suuriruhtinaskunnan setelit 1812–1898*. Suomen Pankki, Helsinki 2018.
- Hirn, Sven: *Huvia ja herkkuja. Helsinkiläistä hotelli- ja ravintolaelämää ennen itsenäisyyden aikaa*. SKS, Helsinki 2007.
- Hirn, Sven: *Kaunotar ja hirviöitä. Kotimaista kulttuurihistoriaa*. Yliopistopaino Helsinki University Press, Helsinki 2004.
- Hirn, Sven: The Circus Poster at the Dawn of Advertising. *Popular Imagination. Essays on Fantasy and Cultural Practice*. Ed. Sven-Erik Klinkmann. Nordic Network of Folklore, Turku 2002a, 147–167.
- Hirn, Sven: *Den Gastronomiska Hästen. Gamla nordiska artistaffischer*. SLS & Bokförlaget Atlantis, Helsingfors & Stockholm 2002b.
- Hirn, Sven: *Kaiken kansan huvit. Tivolitoimintaamme 1800-luvulla*. SKS, Helsinki 1986.
- Hirn, Sven: *Sirkus kiertää Suomea*. SKS, Helsinki 1982.
- Hirn, Sven: *Kuvat kulkevat. Kuvallisten esitysten perinne ja elävien kuvien 12 ensimmäistä vuotta Suomessa*. Suomen elokuvasäätiö, Hyvinkää 1981.
- Huhtamo, Erkki: *Illusion in Motion. Media Archaeology of the Moving Panorama and Related Spectacles*. MIT Press, Cambridge 2012.
- Jardine, Boris: *Microscopes. A Companion to the History of Science*. Ed. Bernard Lightman. Wiley Blackwell Companions to World History. Wiley Blackwell, Chichester 2016, 515–529.
- Jordheim, Helge: “The printed work as a site of knowledge circulation. Dialogues, systems, and the question of genre”. *Circulation of Knowledge. Explorations in the History of Knowledge*. Toim. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar ja Kari H. Nordberg. Nordic Academic Press, Lund 2018, 232–253.
- Jutikkala, Eino: *Turun kaupungin historia 1856–1917*. Ensimmäinen nide. Turun sanomalehti ja kirjapaino osakeyhtiö, Turku 1957.
- Kaartinen, Marjo: *Spiritistinen istunto*. SKS, Helsinki 2020.
- Leong, Elaine: *Recipes and Everyday Knowledge – Medicine, Science, and the Household in Early Modern England*. The University of Chicago Press, Chicago & London 2018.
- Leskelä-Kärki, Maarit & Harmainen, Antti: Prologi. *Uuden etsijät. Salatieteiden ja okkultismin suomalainen kulttuurihistoria 1880–1930*. Teos, Helsinki 2021, 9–19.

- Lightman, Bernard: *Victorian Popularizers of Science. Designing Nature for New Audiences*. University of Chicago Press, Chicago & London 2007.
- Marvin, Carolyn: *When Old Technologies Were New: Thinking about Electric Communication in the Late Nineteenth Century*. Oxford University Press, Oxford 1988.
- McPharlin, Paul: *Roman Numerals Typographic Leaves and Pointing Hands. Some Notes on their Origin, History and Contemporary Use*. The Typophiles, New York 1942.
- Mironov, Boris: Wages and Prices in Imperial Russia, 1703–1913. *The Russian Review* (69) 1/2010, 47–72.
- Morus, Iwan Rhys: Experimental Cultures. *The Oxford Illustrated History of Science*. Ed. Iwan Rhys Morus. Oxford University Press, Oxford 2017, 213–245.
- Nevala, Heikki: *Silmänkääntäjiä, konstiniekkvoja ja loihtutaiteilijoita. Taikurien vaiheita Suomessa 1800-luvulta 1960-luvulle*. SKS, Helsinki 2011.
- Nikula, Oscar: *Turun kaupungin historia 1809–1856*. Oy Lounaisrannikko, Turku 1972.
- Ollila, Anne: Valokuvaus – moderni ja kansainvälinen ammatti 1800-luvun Suomessa. *Kosmopoliittisuus, monikulttuurisuus ja kansainvälisyys*. Kulttuurihistoriallisia näkökulmia. Toim. Anne Ollila & Juhana Saarelainen. Cultural History – Kulttuurihistoria 11. Turun yliopisto, Turku 2013, 168–193.
- Pakkanen, Esko: Ensimmäiset. Höyrylaivan tulo Suomeen. *Höyrylaivojen Suomi*. Toim. Esko Pakkanen. Suomen Höyrypursiseura ry, Helsinki 2018, 8–9.
- Parkkali, Silja: *Ruumiin katsomisen merkitykset kiertävissä vahakabineteissa 1890-luvun Suomessa*. Kulttuurihistorian pro gradu -tutkielma. Turun Yliopisto 2014.
- Putkonen, Väiski: *Paperia! Lyhyt johdatus paperin historiaan ja valmistusmenetelmiin*. Otatieto oy, Helsinki 1995.
- Rantala, Heli: Något om böcker - kirjojen ja kauppiaiden jäljillä 1800-luvun alun Turussa. *Turun romantiikka. Esseitä Hannu Salmelle*. Toim. Juhana Saarelainen, Heli Rantala, Petri Paju ja Mila Oiva. Turun yliopisto, 2021 Turku, 24–34.
- Ruud, Camilla: Materializing circulation. A gigantic skeleton and a Danish eighteenth-century naturalist. *The Circulation of Knowledge: Explorations in the History of Knowledge*. Toim. Johan Östling, Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar ja Kari H. Nordberg. Nordic Academic Press, Falun 2018, 197–218.
- Räsänen, Pauliina: *Esiintyvä naistähteys 1870–1890-lukujen Suomessa. Taikataiteilijatar Pauline Schmidt, nuorallatanssija Elvira Madigan ja primadonna Oceana Rez*. Kulttuurihistorian pro gradu -tutkielma. Turun Yliopisto 2018.

- Salmi, Hannu: *Tunteiden palo. Turku liekeissä 1827*. Otava, Helsinki 2022.
- Salmi, Hannu: Viraalisuus – kulttuurihistoriallinen näkökulma. *Niin & näin* (96) 1/2018, 71–79.
- Salmi, Hannu: *Vuosisadan lapset. 1800-luvun kulttuurihistoria*. Turun yliopisto, Turku 2002.
- Salmi, Hannu: Fonografista eläviin kuviin. *Porvariskodista maailmankylään. Populaarikulttuurin historiaa*. Toim. Kari Kallioniemi ja Hannu Salmi. Turun yliopiston täydennyskoulutuskeskus, Turku 1995, 57–78.
- Sarjala, Jukka: Kiertävät kirjat. Painotuotteiden aineellissosiaalinen vaikuttavuus Anders Johan Sjögrenin elämässä ja opiskelussa 1810-luvulla. *Historiallinen Aikakauskirja* (119) 3/2021, 275–287.
- Sarjala, Jukka: *Salonkien aaveet. Varhaisin kauhuromantiikka Suomen kirjallisuudessa*. SKS, Helsinki 2007.
- Savolainen, Panu: *Teksteistä rakennettu kaupunki. Julkinen ja yksityinen tila turkulaisessa kielenkäytössä ja arkielämässä 1740–1810*. Sigillum, Turku 2017.
- Sleigh, Charlotte: Communicating Science. *The Oxford Illustrated History of Science*. Ed. Iwan Rhys Morus. Oxford University Press, Oxford 2017, 378–409.
- Schivelbusch, Wolfgang: *Junamatkan historia*. Alkuteos: Geschichte der Eisenbahnreise. Zur Industrialisierung von Raum und Zeit im 19. Jahrhundert (1977). Suom. Margit Heinämäki. Vastapaino, Tampere 1996.
- Syrjämaa, Taina: *Edistyksen luvattu maa. Edistysusko maailmannäyttelyissä 1851–1915*. SKS, Helsinki 2007.
- Tommila, Päiviö & Salokangas, Raimo: *Sanomia kaikille. Suomen lehdistön historiaa*. Edita, Helsinki 1998.
- Tuomi, Jouni & Sarajärvi, Anneli: *Laadullinen tutkimus ja sisällönanalyysi*. Uudistettu laitos. Tammi, Helsinki 2018.
- Vainio-Korhonen, Kirsi: *Musta-Maija ja Kirppu-Kaisa. Seksityöläiset 1800-luvun alun Suomessa*. SKS, Helsinki 2018.
- Vainio-Korhonen, Kirsi: *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään*. SKS, Helsinki 2002.
- Viljo, Eeva Maija: Åbo svenska teaters byggnad. *Åbo teaterhus 150 år*. Toim. Stiftelsen för Åbo Akademi. Åbo Svenska Teater, Turku 2014, 6–51.
- Zilliacus, Clas: Från resande sällskap till stående scen. *Åbo teaterhus 150 år*. Toim. Stiftelsen för Åbo Akademi. Åbo Svenska Teater, Turku 2014, 57–111.

Östling, Johan Erling Sandmo, David Larsson Heidenblad, Anna Nilsson Hammar & Kari Nordberg: “The History of Knowledge and the Circulation of Knowledge. An Introduction.” *Circulation of Knowledge. Explorations in the History of Knowledge*. Nordic Academic Press, Lund 2018, 9–33.

Julkaisemattomat lähteet

Lindblom, Johanna. 13.10.2022. Sähköpostiviesti. Tekijän hallussa.

Verkkolähteet

BBC – A History of the World, The 100 British Museum Objects, Oxy-hydrogen blowpipe. <https://www.bbc.co.uk/ahistoryoftheworld/objects/BWybBeeJR8iY2xQrRbng-w> [haettu 14.4.2021].

Droste, Heiko: Stockholms befolkningsutveckling 1570–1995. *Ortshistoria.se. Stads- och kommunhistoriska institutet*. 19.01.2008. <http://ortshistoria.se/stad/stockholm/befolkning#3> [haettu 14.2.2023].

Encyclopædia Britannica, Physiognomy, Britannica Academic. 28.8.2008. <https://academic-eb-com.ezproxy.utu.fi/levels/collegiate/article/physiognomy/1131> [haettu 6.3.2023].

Science Museum, Starry nights: astronomy in the popular imagination. <https://artsandculture.google.com/story/vwUh46ysvZNWJw> [haettu 4.3.2023].